

રાયચુરાની રસકથાઓ

લેખક અને પ્રકાશક :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

તંત્રી: 'શારદા'; સભ્ય: સાહિત્યસંસદ.

સોલ એજન્ટસ :

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, લિ., વડોદરા

સંવત ૧૯૬૦

ઇ. સ. ૧૯૩૩

કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

मुद्रणस्थान : ब्रह्मासुमित्र स्टीम प्रिन्टींग प्रेस, रावपुरा, बडोदा

मुद्रक : अण्णाबाबू विक्रमभाष ककर

[ता. १-११-१९३३]

[सर्व अधिक स्वाधीन]

34014

અર્પણ

: શ્રી. વીરજીભાઈ ગંગાજીર મહેશ્વરી :

સમાજસેવા, દેશસેવા અને માનવસેવા જેના જીવનનું
પરમ ધ્યેય બન્યું છે એવા મહારા પરમ સ્નેહી
શ્રી વીરજીભાઈ ગંગાજીર મહેશ્વરીને આ 'સસકથાઓ'
અર્પણ કરતાં અત્યંત આનંદ થાય છે.

રાયચુરા

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિકપત્ર

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

* *

* *

* *

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૬-૮-૦

હિંદ બહાર શીલીંગ ૧૪

* *

* *

* *

રોજના એક પૈસામાં દરમહિને

સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ

‘શારદા’ તમારે ગૃહમન્દિરીયે લાવે છે.

* *

* *

* *

લખો : તંત્રીને શીરનામે : ચોરવાડ (કાઠિયાવાડ)

મહાગુજરાતના લોકપ્રિય કવિ-લેખક
ભાઈ ગોકુલદાસ દ્વા. રાયચુરાકૃત
લોકપ્રિય પુસ્તકો

રનેહપૂર્ણા : (સચિત્ર)	રૂ. ૩-૦-૦
મહીપાળદેવ : (સચિત્ર)	” ૨-૮-૦
સોરઠી વીરાંગનાની વાતઝિયા : (સચિત્ર)	” ૨-૦-૦
ખીજી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે.	” ૨-૦-૦
રાયચુરાની રસીલી વાતઝિયા :	” ૧-૮-૦
(સચિત્ર-ખીજી આવૃત્તિ)	” ૧-૮-૦
કાઠિયાવાડની લોકવાતઝિયા :	” ૧-૮-૦
(સચિત્ર-ખીજી આવૃત્તિ)	” ૧-૮-૦
વ્યાસજીની વાતઝિયા : (સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
દાલચીવડાની દશ વાતઝિયા : (સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
દાલચીવડાનો દાયરો : (સચિત્ર)	” ૧-૮-૦
ત્રેમલીલી : (સચિત્ર-ભાગ ૧ લો)	” ૧-૪-૦
રાસમંદિર : (સચિત્ર-ખીજી આવૃત્તિ)	” ૧-૦-૦
રસિયાંના રાસ : (સચિત્ર-લોકગીતોનો સંગ્રહ)	” ૧-૦-૦
કાઠિયાવાડી દુહા : (સચિત્ર)	” ૧-૦-૦
ગાંધીયુગની વાતઝિયા : (સચિત્ર)	” ૦-૧૨-૦
પારેવાં :	” ૦-૬-૦
નવગીત : (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થઈ છે)	” ૦-૬-૦

* નવાં પુસ્તકો : તૈયાર થાય છે *

સોરઠી લોકવાર્તાઓ	(સચિત્ર)
સ્નેહપૂર્ણ ભાગ બીજો	(સચિત્ર)
કાઠિયાવાડી દુહા ભાગ બીજો	(સચિત્ર)
સાસવદ્ધલ	(સચિત્ર)

આદિવચન

રાયચુરાની રસીલી વાર્તાઓ એ નામક મહારા સૌથ પહેલા નવલિકા સંગ્રહનો મહાગુજરાતે સરસ સત્કાર કર્યો અને આજે એ પુસ્તકની બે બે આવૃત્તિ નવલિકાપ્રિય ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતજોએ વધાવી લીધી છે. રસીલી વાર્તાઓ પછી બીજા લગભગ પંદરેક પુસ્તક મહારા તરફથી પ્રગટ થયાં છે અને આજે એમાં આ રાયચુરાની રસકથાઓ એ નામક નવલિકા સંગ્રહનો ઉમેરા કરતાં મહત્તે ઘણો સંતોષ થાય છે.

આ પુસ્તકમાં મહારી અગિયાર નવલિકાઓ છે. એ નવલિકાઓમાં અન્નપ્ર, મેંદી, મહેરાં, ચંપા, સીતા વિગેરે જૂદા જૂદા નતીની સુંદરીઓ જૂદા જૂદા રીતે, જાણે આપણી સમક્ષ અંગ્રેજીમાં જેને “ Romantic ” કહે છે-એવું જીવન જીવતી હોય એવી રસભરી એમની રસકથાઓ છે. ‘ રસકથા ’ શબ્દને માટે મહારા મિત્ર સાક્ષર શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનો હું ઝણી છું.

અંગ્રેજીમાં જે અર્થમાં ' Romance ' શબ્દ વપરાય છે એનો સંતોષકારક અર્થભર્યો શબ્દ અત્યાર સુધી કોઈ શોધી શક્યું નહોતું. જૂદા જૂદા લેખકોએ અમૂક અમૂક શબ્દો Romance ને માટે જૂદા જૂદા વખતે વાપર્યા છે ખરા પણ એ સર્વમાં ' રસકથા ' એ સૌથી વધુ અંશે Romance ને માટે યોગ્ય શબ્દ છે એમ હું માનું છું. આ નવલિકા સંગ્રહમાં આ ઉપરાંત ' પુલમંડલી ', ' પધરામણી ' અને ' મરજદણ ' એ નવલિકાઓ પણ આપણા નવલિકા સાહિત્યમાં એક નવિ દિશા તરફનું પ્રયાણ ગણાય. વૈષ્ણવ સમાજની રહેણીકરણી અને પુષ્ટિમાર્ગનું સાચું દર્શન નવલિકા સાહિત્યદ્વારા કરાવવાના મ્હારા અભિલાષ છે. પરિણામે ભવિષ્યમાં ' પુલમંડલી ' અને ' પધરામણી ' જેવી વધુ રસકથાઓ " વૈષ્ણવોની વાતોઓ " એ નામે પ્રકટ કરવાની વિચારણા હું કરી રહ્યો છું. એ વિચારણાની સંકળતાનો આધાર અવકાશપર રહે છે.

આ ' રસકથાઓ ' નાં ચિત્રો માટે શ્રી. કુ. અંબિકા ધુરંધર, શ્રી હરિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી કલામ્પિય વિગેરે ચિત્રકલા વિશારદોનો હું આભારી થયો છું.

આ પુસ્તકની ભાષાશુદ્ધિ માટે, રાત કે દિવસની ગણના કર્યા વિના એક સરખી તકલીફ લઈ, મ્હારી સાથે બેસનાર વડોદરાના રા. રમણીક શ્રી. દેસાઈનો આ તકે આભાર માનું છું.

મ્હને ઉમેદ સાથે શ્રદ્ધા છે કે ' મ્હારી અન્ય ' કૃતિઓને મહા-ગુજરાતે જે રીતે સત્કારી છે તેવી રીતે આ ' રસકથાઓ ' નો પણ સત્કાર થશે.

‘ આનંદભવન ’
ચોરવાડ (ધાડિયાવાડ)
બેસતું વર્ષ: સં. ૧૯૯૦.

ગોકુલદાસ-દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

રાયચુરાની રસકથાઓ

અનુક્રમણિકા

આગમ	૧
પૂજ્યમંડલ	૧૨
ક્રમ ટી મંડા	૨૧
કેશવજીની મુનડી	૪૪
કોષ્ટ	૬૧
કાવડોરો જાગિ	૭૪
નવો ગિજાવડો	૮૦
મુદ્દા જાગિ	૮૬
પાંડામજા	૧૧૧
જાગ	૧૨૪
મુદ્દામજા	૧૩૨

A/9-20
24/3/38
sum.

અબાઈ

ધ મ...ધમ...ધમ...બોધડામાં દૂધની શેડો ખોલતી હતી. અબાઈ માચીપર બેસીને લગરીને દોહી રહી હતી. એનાં ભરત ભરેલાં કપડામાંનાં આલસાં સ્થામે ઉગતા ખાલસૂર્યનાં કીર-છોથી ઝખકારા મારી રહ્યાં હતાં. સ્થામે કળાયલ મોર અને ઢેલડી થનગન વૃત્તે નાચી રહ્યાં હતાં. વેણીલાલ માસ્તર આ દ્રશ્ય લેખ મંત્રમુગ્ધ થઈ રહ્યો હતો. કાલેજના શિક્ષણમાં પરિચયમના સાહિત્યનાં અનેક સૌંદર્યપાત્રોએ એને આકર્ષ્યાં હતાં પણ એ બધાં આકર્ષણ આજે ધોવાઈ ગયાં. અને એને મન નંગતની સૌંદર્યરાણી તરીકે આજે અબાઈ દેખાઈ.

ભેંસ દોહીને ઉઠતી અન્નધ્યે ઓસરીને છેડે વાંસની વંછ
ઝાલીને ઉભેલા વેણીલાલ માસ્તરને દિગ્મૂઢ સ્થિતિમાં લાખ્યા.

“ કેમ ! માસ્તર નિંદર નોતી આવી શું ? ”

“ અરે એક પડખે સ્થવાર થઇ ગયું. ” ઉંઘમાંથી જાગતો
હાય એવી સ્થિતિમાં ચમકીને વેણીલાલે, હાથમાં દૂધનું બોધકું
લાઇને ચાલી આવતી હાયણી સરીખી, અન્નધ તરફ બેઠું.

“ કાણુ જાણે ! તહેમે તો શેરના માણસો કેવાઓ. કદાચ
અમારાં આ સીમનાં ધોરડામાં તહેમને ઉંઘ ન પણ આવે. ” નિદોષ
લાવે અન્નધ હસતી હસતી બોલી.

વેણીલાલને આ હાસ્યમાં અદ્ભૂત સૌંદર્યદર્શન થયાં.

“ ભેંસ કેટલું દૂધ આપે છે ? ” વેણીલાલે પોતાના દિલની
સ્થિતિ પરખાઇ ન જાય એ છૂપાવવા વાત બદલી.

“ હમણાં તો પંદરશેર આપે છે. ” બોલતાં-બોલતાં વધુ
પાસે આવી અન્નધ્યે દૂધનું બોધકું માસ્તરના મોઢા આગળ ધર્યું.

“ નસીબદાર માણસ છો એટલે આવાં તાજાં દૂધ પીવા
તહેમને મળે છે. શહેરમાં વસતા લખપતીને આવાં પારંટ ભેંસનાં
દૂધનાં દર્શન પણ દુર્લભ છે. ”

“ ત્યારે માસ્તર આજ તો આ શેડકડું પીઓ. ”

“ ના ના... ”

“ અરે ના ના અને હા હા. આવાં શેડકડાં ખીજે ક્યાંય
નહિ મળે. ”

ઉતાવળે પગલે અન્નધ પોતાના ધોરડામાં ગઇ અને શેડકડાં
દૂધથી છલોછલ ભરેલી તાંસણી માસ્તર માટે લઇ આવી.

‘વેણીલાલને મન આજે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતર્યું’ હોય તેવા માવથી એણે એ દૂધની તાંસણી પીધી.

પ્રભુએ નવરે દિવે વહેલી પુતળી સમી અનંધને દર્શને દર્શને એ શહેરી શવડો ઘેસો થતો ગયો.

આજનો દિવસ પોતાને માટે ધન્ય દિવસ હોય એ રીતે વેણીલાલ માસ્તરે આખો દિવસ અનેક કલ્પનાના મહેલો રચ્યા. અનંધ જેવી રૂપસુંદરી માટે જો આખા જગતનું રાજ્ય આપી દેવું પડે તો એ પણ અનંધના એક હાસ્યપર આપી દેવામાં ખોટું નથી. આ જાતની વિચાર પરંપરામાં વેણીલાલ માસ્તરે આજે રસોઈ કરવાનું પણ મોકુફ રાખ્યું.

બપોરા થયા. કાસ છૂટ્યા. ખેતરમાં પાણી વાળતી અનંધ પણ હાથ અને મોઢું ઘોઘ બપોરા કરવા પોતાના ખોરડા તરફ આવતી આવતી માસ્તરની ઓરડી રસ્તામાં આવતાં ત્યાં થોભી. માસ્તર આકાશ સ્કામે મીટ માંડી ખાટલે પડ્યા પડ્યા વિચાર તરંગને હેલે ચડ્યા હતા.

“કાં માસ્તર આજે રસોઈ નથી કરી કે શું?” વીજળી અંકે એવી રીતે અનંધ આવતાં માસ્તરની ઓરડી આગળ સૌંદર્યનો અબકારો થયો.

“રસોઈ...રસોઈ...છ તો આજે નથી કરી.” માસ્તરે ખાટલાપર ખેડાં થતાં જવાબ આપ્યો.

“કેમ ?”

“આજે જરા ઠીક નથી.”

“અરેરે...અમારા હાથનું તમને ખપતું હોય તો કેવી મજા પડે. અમ્હે’ કાળી અને હાથે બરામણ એ આલડછેટ નકે એ. નહિ તો હમણાં જ શેટલા ને દહિં જમાડી દઉં.”

(૨) -

સુખપ્રથી એક શ્રીમંતે પોતાની જન્મ ભૂમિનાં લોકોની સેવા કરવા માટે પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા જૂદા કાઢ્યા અને એ રકમનો ઉપયોગ રાત્રીશાળાઓ ચલાવવામાં કરવો એવી એક યોજના ધરી. એ યોજના મુજબ રંગપુરના એક સ્થાનિક ગૃહસ્થને એ કામ સોંપ્યું. એ સ્થાનિક ગૃહસ્થ પોતે પણ જનસેવામાં આનંદ માનતો. એ સ્થાનિક ગૃહસ્થને રંગપુરના આખા પ્રગણામાં સેવાદાસ તરીકે લોકો પિછાણતા. સેવાદાસે આ રાત્રીશાળાઓ ચલાવવાનું સેવાકાર્ય હાથમાં લીધા પછી રંગપુરની આસપાસનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં અને એ ઉપરાંત રંગપુરની સીમમાં વસતા એકુતોને સગવડ પડે એ માટે સીમમાં પણ રાત્રીશાળાઓ શરૂ કરી.

રાત્રીશાળાઓ ચલાવવામાં સેવાદાસને મોટામાં મોટી મુશ્કેલી શરૂઆતમાં શિક્ષકોની આવી. એણે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરાત આપી જેને પરિણામે થોડા સેવાભાવી શિક્ષકો મળ્યા. એમાં વેણીલાલની પણ પસંદગી થઈ. વેણીલાલ અંડર ગ્રેજ્યુએટ હતો અને ગામડામાં જન્મ જનસેવા કરવાના અલિલાપ જાગતાં આ રાત્રીશાળામાં કામ કરવાનું એણે ખુશીથી સ્વીકાર્યું.

રંગપુરની સીમમાં ચાલતી રાત્રીશાળા એને સોંપાઈ. એકુતો વેણીલાલને સીમમાં રહેવા માટે એક ઘર આપે. ઉપરાંત જોઈતું અનાજ, શાકભાજી, દૂધ અને લુગડાં પુરાં પાડે. આ સિવાય બીજું કંઈ પણ વેતન તરીકે ન લેવું એવી શરત હતી. એટલે કે અનાજ અને વસ્ત્ર મળે અને બદલામાં સીમમાં રાત્રીશાળા ચલાવવી.

વેણીલાલે કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન અનેક આદર્શો રચ્યા હતા. તેમાં ગામડામાં જન્મ રહેવું અને લોકોની સેવા સાધવી એ

આદર્શ મૂખ્ય હતો. પોતાની સાતિમાં કન્યાની બહુ જ અછત હોવાથી અને કુંવારા રહેવાથી સારી સેવા થઈ શકે એવી કંઈક ભાવનાથી એણે અત્યાર સુધી કૌમારવ્રત પાળ્યું હતું.

રંગપુરની સીમમાં કાળા પટેલ સ્થિતિના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ગણાતો. એનાં ખોરડાં સીમમાં જ હતાં. એક ન્હાનકડો નેસંડો હોય એવો પડ્યારો કાળા પટેલનો હતો. પાંચ ભેંસો, ચાર ગાયો, ત્રણ દિકરા, ત્રણ દિકરાની વહુઓ, પોતાની વૃદ્ધ પત્ની અને મોટા દિકરાને ઘેર ચાર છોકરાં એ સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રભુના ધરની માયા છે, એમ પટેલ ગણતો. રાત્રીશાળાની યોજના શરૂ થઈ ત્યારે સેવાદાસે આ કાળા પટેલને એ વિષે વાત કરી. સેવાદાસની એ વાત પટેલને ગમી અને જો સીમમાં રાત્રીશાળા શરૂ કરે તો માસ્તરને રહેવા એક ખોરડી જેવડું ખોરડું તથા અનાજ, શાકભાજી, વસ્ત્રો એ બધુંય આપવા પોતે કમ્બલ્યું. એ ઉપરાંત પોતાની ઓશરીમાં રાત્રીશાળા ચાલે એવી વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. શરૂઆતમાં માસ્તર તરીકે વેદાપીઠનો એક વિનિત થોડા દિવસ રહી ગયો. પણ એની તખ્તીયત મરાખર ન હોવાથી એને ડાકટરી સારવાર માટે રંગપુર ફરજિયાત ઓડવું પડ્યું. ત્યાર પછી વેણીલાલને આ કાળાપટેલ વાળી રાત્રીશાળા સોંપવામાં આવી. વેણીલાલ દુનંદ વખતમાં રંગપુરના ખેડુતો અને ખાસ કરીને કાળાપટેલના કુટુંબ વચ્ચે ધરના માણસ જેવો માનીતો થઈ પડ્યો.

રોજ રાતે કાળાપટેલની ઓશરીમાં રાત્રીશાળા શરૂ થાય. માંત્રીસેક છોકરાઓ તથા દસ બાર મોટી ઉમરના ખેડુતો વેણીલાલ પાસે અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેતા. શરૂઆતમાં એક પ્રાર્થના થાય. ઇશી વેણીલાલ બધાને જોષ્ટતા પાઠ આપે. અને છેલ્લે રામનામની મૂન લાગે. આ કાર્યક્રમ આખીયે સીમમાં લોકપ્રિય થયો. રાત્રીશાળા ચાલતી હોય ત્યારે કળીયામાં ખાટલા ઢાળી કાળાપટેલનું આખું

કુટુંબ આ પ્રયોગને ઉત્સાહથી જોતું. કાળાપટેલના સહુથી નાના પુત્ર સરમેણની વહુ અન્નધને છોકરાઓ લણતા હોય ત્યારે બહુ જ આનંદ આવતો. કોઈ વખત એ ખાટલેથી ઉઠીને ત્યાં આવતી. ઓસરીની કેરે ખેસતી અને પૂછતી: “માસ્તર ! અમને લણાવશે ?” વેણીલાલ અન્નધના આ શબ્દોની સરચાઈ પારખવાને બદલે એમ ૪ સમજતો કે અન્નધ અડપલાં કરે છે. અને એમ માનવાના મારણમાં એને અન્નધની કાટકાટ જીવાની દેખાતી. અન્નધની ભાષામાં નિર્દોષતા અને આનંદ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. પણ શબ્દે શબ્દે વેણીલાલ એમાં જુદું જ જોતો. કારણકે વેણીલાલ અન્નધને જોતાં મહાત થતો. અન્નધનું એકેએક અંગ એટલું બધું સુદૃઢ. ધારીલું અને છટાલયું હતું કે, જીવાનીનાં ચિત્રો તૈયાર કરનાર ચિત્રકારોએ પણ આવી જીવાની કોઈ દિવસ કલ્પી ન હોય.

અન્નધ બોલવામાં પણ છૂટ હતી. રોજ રાત્રે માસ્તર લણાવતા હોય ત્યારે વચમાં વચમાં કોયલ ટહૂંકે એમ ઘણી વખત ટહૂંક મૂકતી અને ખેડૂત વિદ્યાર્થીઓને આનંદ આપતી. પણ એ બધા ટહૂંકા અને આનંદની નિર્દોષતા વેણીલાલ ન સમજી શક્યો. એટલે એણે તો અન્નધ તરફ જૂદા ભાવથી જ જોવું શરૂ કર્યું. પોતાને માપે જગતને માપનારા જે ભૂલ કરે છે એ ભૂલ વેણીલાલે કરે અને અન્નધને પોતાને માપે માપી.

(૩)

આવણના સાતમ આઠમના તહેવાર આવ્યા. લોકવર્ગે જે તહેવારમાં આનંદને હેલે ચડ્યો. રંગબેરંગી વસ્ત્રો તથા આભૂષણોથ રંગપુરની લોકલલનાઓએ પોતાની દેહકલાને આકર્ષક બનાવ આપીયે રંગપુરની સીમ આજે સૌંદર્ય અને લાવણ્યના સંગમ રે શોભી રહી.

વેણીલાલે વર્ષો સુધી પોતા પર રાખેલો કાણુ હવે ખોલી દીધો હતો. કોલેજમાં સાથે લણતી વિદ્યાર્થીનીઓ રહામું જે વેણીલાલે કાંઈ દિવસ મીટ માંડી નહોતી એ વેણીલાલ હવે અન્યથા ન્યારે ન્યારે વેણીલાલના ખોરડા પાસેથી પસાર થાય ત્યારે યંત્રવત એક પાણુ આંખનું મટકું માર્યા સિવાય તેની રહામે મીટ માંડતો. અન્યથાને જોઈને એ મનમાં ને મનમાં લવતો કે કાળીદાસ, બાણુ અને ભવ-ભૂતિએ પણ આવી સુંદરી નહિ જોઈ હોય. કારણ કે અન્યથાની દેહલતા આગળ એ સર્વ કવિઓના અલંકારો એને શીઝા લાગતા. શેલે, શેક્સ્પીઅર અને બાયરન પણ એની દૃષ્ટિમાં હવે તુચ્છ દેખાવા લાગ્યા.

૧૧ / માણસ વૃત્તિમાં એક પગથીઉં નીચે પડે છે પછી એ ક્યાં જઈને અટકશે એ કાંઈ કહી શકે નહિ. દિનપ્રતિદિન વેણીલાલની વિચારપગથી નીચે નીચે જતી ગઈ.

આઠમના તહેવારનું જાગરણ રંગપુરની સીમમાં રાસડાઓની રમઝટથી ઉજવાયું. અન્યથા પ્રજાશરીરને નવપદ્મવીત કરનારી એ સર્વપ્રવૃત્તિની રસરાણી હતી. અન્યથા સૂરે સૂરે અને શબ્દે શબ્દે વેણીલાલે આખીયે આઠમની રાત ખેંચેલીમાં કાઢી,

રંગપુરથી ચાર ગાઉ દૂર આવેલ ગોકર્ણને મેળે ખીજે દિવસે રંગપુરનો લોકવર્ગ ગાડાં જોડીને ગયો.

કાળા પટેલને ત્યાંથી ત્રણ દીકરા અને એ દીકરાની વહુઓ છોકરાંઓ સહિત મેળે ગયાં. કાળા પટેલ, વૃદ્ધ ડોશી તથા અન્યથા ચેરે રહ્યાં. અન્યથા ગોકર્ણને મેળે ચાર વખત જઈ આવી હતી એટલે આ વખતે ન ગઈ. આઠમનો ઉજવો હોવાથી નોમને દિવસે અન્યથા ઘર બહાર દેખાઈ નહિ. અન્યથાની ઉપાસના કરતો વેણીલાલ આખો દિવસ એ મુખદર્શનની લાલસાએ પાંચ દસ વખત

અન્નમ્મની, ઓસરી પાસે આવી ગયો પણ અન્નમ્મ ન દેખાઇ. ઝાલર ટાણે વેણીલાલની તપશ્ચર્યા ક્ષણી હોય તેમ અન્નમ્મ ઘર બહાર નીકળી. વેણીલાલની આંખો અન્નમ્મના બારણા તરફ જ હતી. માસ્તરને જોતાં જ અન્નમ્મ હસી પડી.

“ કાં માસ્તર તમને આઠમતું જગરણુ નથી નડ્યું ? ”

અસારે આ શબ્દેશબ્દમાં વેણીલાલને નવું જીવન મળ્યું.

“ હું તો કાલે ઉદ્યાનો વહેલો સુષ્ક ગયો હતો. રાત્રીશાળાનો વર્ગ ખે દિવસથી બંધ હોવાથી મને તો હમણા કંઈ ગમતું નથી. ”

“ કાં ત્હમે તો એક દિવસ એમ કે’તા હતા કે ત્હમને ઢાંડી-ચારાસ લેતાં બહુ મજા આવે છે. હું તો એમ માનતી હતી કે ત્હમે ધારીચોરે કાલે રાતે ઢાંડીચારાસ લેવા ગયા હશે. ”

“ ના. ના. હું તો અહિં ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો ત્હમારા રાસડા સાંભળતો હતો. ”

“ કેમ અમારા ગામડીયાના રાસડા ગમ્યા ? ”

“ શું કરવા ન ગમે ? ”

“ ત્હમારા શેર જેવા અમારા રાસડા કંઈ થાય ? ”

બોલતી બોલતી અન્નમ્મ સ્મીત હાસ્યે હસી.

“ અરે જવા દો એ શહેરના રાસડા, પાસેની ભીંત પણ માંડ માંડ સાંભળી શકે એવો સુડદાલ અવાજ.....”

“ ના ના. એવું નથી. રંગપુરમાં અમદાવાદની બે નાગરાણીઓ આવી’તી. એના રાસડા પાછળ તો હું ગાંડી ચઢી ગઈ એવા સરસ ગીત એણે ગવડાવ્યાં. ”

“ પણ એમાં અન્નમ્મની હલક ન હોય. ” વેણીલાલને બોલતાં બોલતાં પોતાના શબ્દો સાંકર જેવા લાગ્યા.

“ ત્હમે એવા ગીતો સાંભળો તો ત્હમે પણ ગાંડ થાઓ એવી હલકે અને એવો મીઠો રાગ એ નાગરાણીઓનો હતો. અને માસ્તર એની લાણુતર જોઈને પણ મને તો એમ જ થયું કે એને દેવની માફક પૂજું-પગે લાગું. તે દિવસથી મ્હને લાણુવાનું મન થયું છે. અમે તો બધાં અંધારામાં પડ્યાં છીએ આટી ખરેખર અન્નવાણું તો એ બાપાઓમાં જ મને દેખાયું. ”

“ પણ ત્હમને એ ન પહોંચે. ”

“ માસ્તર ત્હમે એને જુઓ તો ખરેખર એમજ લાગે-એને પેટે અવતાર લખ્યો એવી એ નાગરાણીઓ હતી. ”

“ પણ અન્નપ્રસ્થ ત્હમારે તોલે તો કાપ ન આવે. ” અન્નપ્રસ્થે આ વખતે કંઈ જૂદા ભાવથી નાચતી માસ્તરની આંખો ગમી નહિ.

“ માસ્તર મ્હારે લાણુવું છે. મ્હને લાણુવશો ? ” પોતાના વખાણુ કરતા માસ્તરને ખીજ દિશા તરફ વાળવા અન્નપ્રસ્થે પ્રયત્ન કર્યો.

“ ખરેખર લાણુવું છે ? ”

“ ત્યારે હું તમને રોજ કહું છું એ શું ખોટું કહું છું ? ”

“ ત્યારે આજે રાતે લાણુવીશ. ” બોલતો બોલતો વેણીલાલ ન સ્હમજી શકાય એવા પાશવહાસ્યે હસ્યો.

“ આજ તો છોકરાઓ લાણુવા નહિ આવે. ” અન્નપ્રસ્થે માસ્તરને રાત્રીશાળા બંધ છે એની યાદી આપી.

(૪)

આખીયે સીમ આજે નિશાબ્દ શાંતિ અનુભવી રહી છે. ઘણે ખરો ખેડૂત વર્ગ તો છોકરાં છૈયાં સહિત ગોકર્ણના મેળામાં ગયે હતા. રહ્યાં સહ્યાં કુટુંબો ગમકાલના ઉભગરાથી આજે વહે સૂઈ ગયાં.

કૃષ્ણવર્ણી એ અંધારી રાત્રીએ વેણીલાલ જેએન હતો. ઘડીકમાં ઉડીને બારણા આગળ જાય, પાછો ખાટલામાં આવીને પડે. આમ કોઇ દીવાનો માણસ ઉઠે, જેસે અને સુએ એવી સ્થિતિ વેણીલાલની થઇ પડી. આખરે એ બધી હિમ્મત એકઠી કરીને ઉઠ્યો. ધીમે પગલે અન્નમંડળની ઓસરી આગળ પહોંચ્યો, દૂર દૂર કુતરું ભસ્યું. વેણીલાલ ચમક્યો. ઓસરીની ચાંભલી આડે થોડી વાર ઉભો રહ્યો. અન્નમંડળે ઓરડામાં સુતી હતી એનાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં. કાળા પટેલના ખેતર આગળ રામરાજ્ય હતું. બધાંય ધરના બારણાં ખુલ્લાં રાખવાની પ્રથા વર્ષોથી ચાલુ હતી. ફળીઆની એક પણ ચીજ ગઈ હોય એવું કોઇ પણ દિવસ બન્યું નહોતું. કોઇ પણ વેળા ચોરી થઇ હોય એવી વાત પણ છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં કોઇએ સાંભળી નહોતી.

વેણીલાલ ધીમે પગલે બારણામાં આવીને ઉભો રહ્યો. દીવાના ઝાંખા ઝાંખા તેજમાં પણ સિંહણું સરખી લાગતી અન્નમંડળે એણે ખાટલામાં સુલેલી જોઇ. બહુ જ ધીમેથી વેણીલાલે ખાટલા તરફ પગલાં ઉપાડ્યાં પણ સળગ અન્નમંડળ એ ધીમા પગ રવથી પણ જાગી ગઇ. કોણ છે એવી ખુમ પાડે એ પહેલાં એણે દીવાના એ ઝાંખા તેજમાં પણ વેણીલાલને ઓળખ્યો. અન્નમંડળ જાગી ગઇ છે એ જોઇને વેણીલાલ ગભરાયો અને વખતે ખૂસ પાડશે એ ભીતિથી એણે અન્નમંડળ સહામે નાક પર આંગળી મૂકી ચૂપ રહેવાનો પ્રશારો કર્યો.

અન્નમંડળ સહમજલે ફળીઆમાં કદાચ કોઇ નવતર માણસ આવ્યું હશે અને માસ્તર ગભરાયા હશે. એટલે એ સંકાળી બેઠી થઇ.

અન્નમંડળે બેઠી થયેલી જોઇ માસ્તરને એક નવી બાજી સુઝી.

અન્નમંડળે કોઇપણ પ્રકારની ખૂસ ન પાડી એનો આ અંડર એન્ડ્રુ-એટે ઉઘો અર્થ કર્યો. એણે પ્રશારતથી અન્નમંડળને પોતાની પાછળ આવવા સૂચવ્યું.

જરૂર કોઈ નવતર માણસ છે અને માસ્તર ગભરાયા છે એવી કલ્પનાથી અન્નપ્ર ઉઠી. પહેલાં તો પોતાના સામુ સસરાને જગાડવાની એની વૃત્તિ થઈ. પણ શું છે એ આત્રી કર્યા વિના સુમરાણુ કરવામાં માલ નથી એ વિચારે ધીમે પગલે અન્નપ્ર વેણીલાલ પાછળ ચાલી.

વેણીલાલ પોતાની ઓરડીના દ્વાર આગળ ઉભો રહ્યો અને અન્નપ્રને પાછળ આવવા હાથથી સ્થમળાવી.

શૂરવીરની નિર્ભયતાથી અન્નપ્રએ વેણીલાલ પાછળ પગલાં માંડ્યાં.

ઓરડીમાં પગ મૂકતાં એણે ધીમેથી પ્રશ્ન્યું:

“ માસ્તર શું છે ? ”

જવાબમાં માસ્તરે અન્નપ્રનો હાથ ભેરથી પકડ્યો.

“ કોઈ દર્દીને કંપવા થયો હોય એવી રીતે એ ધ્રુજતો હતો.

“ માસ્તર સરખ બરખ બોલો છે કે શું ? આમ લુન્ને છે શા માટે ? ”

34014

વેણીલાલે કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. અન્નપ્રની એ વધુ નજીક આવ્યો અને અન્નપ્રના નાગની ફેણ બેવા અંખોડા પર ધ્રુજતો હાથ મૂક્યો.

એક ક્ષણમાં અન્નપ્ર અધું સ્થમળ ગઈ.

“ માસ્તર આ..... ”

અન્નપ્ર વધુ બોલે એ પહેલાં વેણીલાલે અન્નપ્રનો હાથ ફરી દાખ્યો.

બીજી પળે એ દાખ્યેલો હાથ ઉછળ્યો અને કાંઠામાં પહેરેલું રૂપાનું કરંદીયું ભેરથી અન્નપ્રએ માસ્તરના કપાળમાં ઠોક્યું.

અન્નપ્રનો હાથ એટલો બધો ભેરદાર હતો અને તેમાંય

પાછું નીકાર કરંદીયું એટલે એ લાગતાં વેણીલાલ તમર ખાઈને ભોંય પર પડ્યો. અન્નમ્મના મુખ પર અત્યારે ચંડિકાના વીરતેજ ચમકતાં હતાં. જો માસ્તર સ્થાને ઉભો હોત તો એને ત્યાંને ત્યાં ઠાર મારી નાખત એવો જુસ્સો એનામાં ઉછળ્યો. પણ બેહોશ થઈ ચરણમાં ઢળી પડેલા આ શહેરી જીવડાને જોઈ અન્નમ્મમાં સાચા સ્ત્રીવે ઉછાળો માર્યો. એણે એ બેશુદ્ધ થયેલા માસ્તરના કપાળ તરફ જોયું તો ત્યાં ઉંડો ધા પડ્યો હતો અને એમાંથી લોહીની શેફું વહી પડતી હતી.

તુરતજ પોતાના બે હાથમાં ઉપાડી અન્નમ્મએ વેણીલાલને ખાંટેલા ઉપર મુવાડ્યો અને પોતે જે ખોરડામાં પોતાનાં સાસુ સુતાં હતાં, ત્યાં દોડી.

“બાઈ જી.....બાઈ જી...ધાખાજરીયું ક્યાં છે ?”

“કેમ ?” નિદ્રામાંથી બેબાકળી થઈ જાગી ઉઠતી એંસી વર્ષની ડોશીએ ઉતાવળથી પૂછ્યું.

“માસ્તરનું માથું કાટ્યું છે ત્યાં લગાડવું છે.”

તુરત જ લાકડીને ટેકે ડોશી ઉઠી, કાળા પટેલને જગાડ્યો અને કાઠી ઉપરથી ધાખાજરીયું શોધી આપ્યું.

ત્રણે જણાં માસ્તરની ઓરડી તરફ ગયાં.

અન્નમ્મએ ઉતાવળે માસ્તરના ધા પર ધાખાજરીયું લગાડ્યું અને લોહી વહેતું બંધ પડ્યું.

“અન્નમ્મ ! માસ્તરને આવો ધા ક્યાંથી થયો ! ?” વૃદ્ધ ડોશીએ પૂછ્યું.

“કાણે જાણે અંધારામાં નિંદ્રમાંથી ઉઠ્યા હશે ને આ બારણાનો ટોડલો કપાળમાં લાગી ગયો લાગે છે.” અન્નમ્મએ વેણીલાલની આખરૂં રાખી.

સાને થતાં વેણીલાલે પોતે સેવાદાસ પાસેથી બદલી માગી અને બીજે ગામે રાત્રીશાળા ચલાવવા જઈ રહ્યો. દશેરાના તહેવારમાં સર્વ રાત્રીશાળાના માસ્તરોને સેવાદાસે રંગપુર બોલાવ્યા. વેણીલાલ પણ રંગપુર આવવા નિકળ્યો. રસ્તામાં કાળા પટેલનું ખેતર આવતું હોવાથી એણે એ તરફ ન જતા વાંકમાં જતો રસ્તો લીધો. એક ગાળીમાંથી એ ચાલતો જતો હતો. ત્યાં સ્થામેથી ખડની પોટલી બાંધીને એક કદાવર સ્ત્રીને એણે આવતી જોઈ. જેમ જેમ એ સ્ત્રી પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ વેણીલાલની મુંઝવણ વધી. એણે એને ઓળખી. અન્યત્ર તે રાતના પ્રસંગ પછી મોહું દેખાડતાં જે વેણીલાલ શરમાતો હતો એણે અન્યત્ર સ્થામે આવતી જોઈને પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો, પણ ગાળી બહુ લાંબી હતી. અરધો ગાઉ પાછું ચાલવું પડે તેમ હતું. એટલે શું કરવું એની મુઝવણમાં એ પડ્યો. તેટલામાં તો અન્ય પાસે આવી પહોંચી. માસ્તરને એણે ઓળખ્યો.

“કાં માસ્તર ! બહુ દિવસે દેખાયા.” હસતી હસતી અન્ય ખડની પોટલી સહિત વેણીલાલ સ્થામે ઉભી રહી.

માસ્તર શરમનો માર્યો નીચું જોઈ રહ્યો.

આસપાસ કોઈ છે કે નહિ એની ખાત્રી કરી જોયા પછી અન્યએ ખડની પોટલી માસ્તરના પગ પાસે માથા પરથી નીચે ફેંકી.

“એસો માસ્તર આ પોટલી પર. ત્હમે થાકી ગયા લાગે છે. હમણાં ક્યાં છો ?”

માસ્તર નિરૂત્તર રહ્યો.

“અરે લલા માણસ ! ત્હમે આવા લણેલા થઈને આટલા નબળા મનના કેમ છો ? ત્હમે તો અમારા ગર છો.”

“અન્ય-મ્હને માફ કર. મ્હારો ગુ-હો એવા પ્રકારનો છે કે મોહું દેખાડતાં હું શરમાઉં છું.”

“ પણ માસ્તર આપણી વાત માત્ર તહમે ને હું એ સિવાય ખીણું કોઈ પણ જાણતું જ નથી. ”

“ તારી એ ખાનદાનીથી તો મહેને ખરેખર તારાં તરફ બહુ જ માન ઉત્પન્ન થયું છે. તારા જેવી બહેનનો હું ભાઈ થાઉં એવી જ પ્રભુ પાસે માગણી છે. ”

“ માસ્તર ઇ તો એમજ હોય ! માણસ જાત છે-ભૂલ થઈ જાય ! ”

“ નહિ બહેન ! એ ભૂલના ચિન્હ તરીકે આ કપાળ પરનો ધા મહેને રોજ મહારા એ પાપી વિચારનું પ્રાયશ્ચિત કરવાની માદ આપે છે. ”

“ માસ્તર ગાંધ ગુજરી ભુલી જાઓ. વખતે વખતે આપણી ભેંસનાં શેડકલાં દૂધ પીવા આ બહેનને ઘેર જરૂર આવજો હો; સ્થો ભારી ચકાવો. ”

ઉદારતા, નિખાલસતા, નિર્દોષતા, ખાનદાની અને શૂરવીરતાની મૂર્તિ સમી અન્નધન ચરણે પડવાનું વેણીલાલને મન થયું. એણે હૃદયથી એ વીરાંગનાને વંદન કર્યાં.

“ માસ્તર, પોટલી ચકાવો. ”

વેણીલાલે હાથ દેતાં ખડની એ મોટી પોટલી અન્નધનને માથે ચડાવી લીધી. ચકાવતી વખતે વેણીલાલના કપાળ પરનો મોટો ધા અન્નધનની આંખોની ખરાબર સ્થામે આવ્યો.

“ માસ્તર વળતી વખતે જરૂર આવજો. એટલે હું એક વેલો આપીશ. એ વેલાનો રસ સાત દિવસ સુધી તમારા આ ધા પર ધસશે એટલે ધાનું નામ નિશાન નહિ રહે. ”

પુલમંડલી

ચં પક્ષાલક્ષ મહારાજના મંદિરમાં દર્શનનો હેતો પડ્યો. વૈષ્ણવોની દોડદોડી શરૂ થઈ. મંદિરના ઓટલાપર ‘આયની સેવા’ ‘પુલ પાનની સેવા’ ‘કરો સેવા પામો સેવા’ એવી રીતે એ જણાઓ સતત બોલ્યે જતા હતા.

‘કાં દર્શન થાય છે ના ?’ એક સ્ત્રીએ ઉતાવળે ઉતાવળે મંદિરનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં સામે મળનારને પૂછ્યું.

‘હા, પગ ઉપાડો-ટેરો હમણાં આવશે.’

‘મોંઘી બહેન, ઉભાં રહેજો. હું હમણા જ પાછી ફરું છું.’ એક યુવતીએ દોડતે દોડતે કહ્યું.

‘હું તારી વાટ જોતી અહિં ઉભી છું-દોડ દોડ. આરતી આવી ગઇ છે.’ મોંઘી પોતાની પડોશણ રતનની વાટ જોતી મંદિરના ઓટલા પર ઉભી રહી.

‘જે જે જે જે...’ મંદિરમાં દોડતાં દોડતાં વૈષ્ણવોએ પોકાર ચાલુ રાખ્યા.

મંદિરના ઓટલા પર સમાધાનીની કચેરી હતી. એ કચેરીમાં અત્યારે સમાધાની અને મંદિરના શાસ્ત્રી બેસીને ગપ્પાં મારતા હતા. વાત કરતાં કરતાં સમાધાનીની નજર સામે ઉભેલી મોંઘી પર પડી. એણે એક તીરછી નજરે આ બાઇ સામે જોયું અને પછી ત્વરાથી ઉઠી, હાથમાં ‘પાનનું’ બીકું લઇ એ ઓટલા પર આવ્યો.

‘જયશ્રીકૃષ્ણ’ સમાધાનીએ મોંઘી સામે હાથ જોડ્યા.

‘જયશ્રીકૃષ્ણ ભાઈ !’ મોંઘીએ સામા હાથ જોડ્યા.

‘કોની વાટ જુઓ છો, બાઇ ?’

‘મારી એક પડોશણ દર્શન કરવા અંદર ગઇ છે, એણે મને ઉભા રહેવાનું કહ્યું છે એટલે અહીં વાટ જોતી ઉભી છું.’

‘હ્યો આ બીકું, શ્રીની ખાસ પરસાદી છે.’ સમાધાનીએ ઉચ્ચેથી બાઇના હાથમાં બીકું મૂક્યું.

મોંઘીએ હરબલેર એ બીકું લીધું. પોતાની આંખોએ અડાડયું અને સમાધાની તરફ આભાર ભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી.

‘એના રામશંકર, દોડ દોડ. આ વૈષ્ણવ માટે એક પરસાદનો પડીયો લઇ આવ.’ સમાધાનીએ એકમાં ઉભેલા પોતાના મદદનીશને દોડાવ્યો.

‘ચલો બહેન-દર્શન માંડમાંડ થયાં. દોડીને હોત તો આજે દર્શન વિનાની રહી જાત.’ ઉતાવળે થાસે રતન મોંઘી પાસે આવી.

‘જરા ઉભી રહે. આ સમાધાનીજીએ પરસાદ મંગાવ્યો છે.’

‘ પરસાદ ? ? ’ રતને અન્યયળીથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘ હા. ’ મોંઘીએ હુંકે પતાવ્યું.

‘ તમે પારણું પારણું કરાવ્યાં છે કે શું ? ’ રતને આતુર-તાથી પૂછ્યું.

‘ નહિ કરાવ્યાં હોય તો હવે કરાવશે. ’ સમાધાનીએ મોંઘીને બદલે વચમાં જ જવાળ આપી દીધો.

‘ પારણું કરાવવા જેટલી શક્તિ પ્રભુ આપે. ’ મોંઘીએ જે દિશામાં દોકારજી હતા એ તરફ હાથ નેડ્યા.

‘ શક્તિ તો ઘણી યે હોય છે. શું માણસો રોજના વહેવારમાં ખાતાં પીતાં નથી ? શું વાર તહેવાર કરતાં નથી ? શું જોડરાંઓ માટે ઘરેણાં ગાંઠાં લેતાં નથી ? શું માણસો નાટકચેટક નેતાં નથી ? એવું એવું બધું ય માણસો કરે છે પણ ન્યારે દેવમંદિરમાં દોકડો આપવાની વાત આવે ત્યારે શક્તિ નથી કહીને ઉભાં રહે છે. ’ ઉતાવળે ઉતાવળે કચેરીમાંથી ઉડીને શાસ્ત્રીજીએ આ બે બાધઓ સમક્ષ હુંકું પ્રવચન આપ્યું.

‘ તમે તમારે શાસ્ત્રીજી, નિરાંત રાખો. આ બે ય બાધઓ ભાવિક છે. એમના દિલમાં તો શ્રીદોકારજી વસ્યા છે. એટલે તમે ઉપદેશ આપો તો ય ઠીક અને ન આપો તો ય ઠીક, એ તો પોતાનો ધરમ સાચવે એવાં છે. ’ સમાધાનીએ મોંઘી અને રતનની વચી-લાત કરી.

‘ ભાધ શું કરવું ને શું ન કરવું એ તો સહુસહુના મનની વાત છે. ધરમ સહુને વ્હાલો છે. ’ મોંઘીએ શાંતિથી કહ્યું.

‘ તમે તમારે આનંદમાં રહો. શ્રીનાં દર્શન કરવા આવો છો એટલે ભાગ્યશાળી છો. ’

‘ એટલામાં રામશંકર પરસાદનો દડીઓ લાઇને આવ્યો. ’

‘હ્યો વૈષ્ણવ, ઠાકોરજીનો આ પરસાદ છે. એલા રામરાંકર, દોડ, આ બાઇ માટે ખીજો એક પડીયો લઇ આવ. ’ સમાધાનીએ હુકમ છોડ્યો.

‘ના, ના, કંઈ જરૂર નથી. અમે બન્ને આમાંથી સમજ લેશું. ’

‘એમ ન ચાલે. અહિં તો શ્રી ઠાકોરજીનો પ્રતાપ છે. ’ સમાધાનીએ હસીને મોંઘી સામે જોયું.

‘પુલમંડલીનો કેટલો ખરચ આવતો હશે ? ’ રતને ચોકમાં ભરાતી પુલમંડલી તરફ દષ્ટિ પડતાં, સમાધાનીને પૂછ્યું.

‘એ તો જેવી પુલમંડલી. ગુલાબની, જાંબની, જીંઘની, ડોલ-રની, જાસુદીની, એમ જુદી જુદી જાતની પુલમંડલીઓ થાય છે. ’

‘પણ બોજામાં બોજી કેટલામાં પુલમંડલી થાય ? ’ રતને ફરી પાછું પૂછ્યું.

‘સમાધાનીજી, આ વૈષ્ણવને પુલમંડલી કરાવવાનો વિચાર લાગે છે. ’ શાસ્ત્રીએ વચમાં વણમાગ્યો અભિપ્રાય આપ્યો.

‘જુઓ, બાઈ, તમારે પુલમંડલી કરાવવી હોય તો બોજામાં બોજું જે થાય તે લેશું. ’

‘પણ કેટલું ? ’

‘તમે ય જળરાં વેપારી લાગો છો-આમાં થોડો વેપાર છે ? સોપારીનો કટકો આપશો તો ય ઠાકોરજી રાજી થઈને સ્વીકારશે. ’

[૨]

વૈષ્ણવતા એટલે રસિકતા. પુષ્ટિસંપ્રદાય એટલે મોજ, ઉલ્લાસ; ખાવું, પીવું, રમવું, ગાવું, નાચવું અને પ્રજાશરીરને નવપલ્લવીત કરવું. સંગીત, નૃત્ય અને કલાને જો કોઈ પણ સંપ્રદાયે વધુ વેગ

આખો હોય અથવા જીવતાં રાખ્યાં હોય તો એમાં પુષ્ટિમાર્ગનો હિસ્સો સહુથી વધારે છે. એક વખત એવો હતો કે ભારતવર્ષમાં વિરાગનો અતિરેક થયો. રસિકતાનાં મૂળ ઉખડવા મંડ્યાં. પ્રબળશરીર વિરાગથી લુપ્ત થયું. અને એ જ વખતે પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રાગટ્ય થયું. જેવી રીતે વર્ષાનાં જલસિંચનથી સૂકાઈ ગયેલાં મૂળીયાં સજીવન થઈ નવપલ્લવીત થાય તેવી રીતે વિરાગથી લુપ્ત બનેલી જનતામાં પુષ્ટિમાર્ગે રસિકતાનાં સિંચન કરી પ્રબળશરીરને નવપલ્લવીત કર્યું.

વૈષ્ણવોના દેવમંદિરો જેટલી રસિકતા આજે કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં નથી. રતુરતુના વૈભવો, રતુરતુના વિલાસ અને રતુરતુના ઉત્સવો એ દેવમંદિરોમાં દેખાય છે.

હમણાં રોજ કુલમંડલી ભરાતી અને સાંજે દર્શન વખતે આખું યે મંદિર કુલોની સૌગંધથી મહેકી ઉઠતું.

રતને ઘેર જઈ પોતાના પતિ પાસે એક માંગણી રજુ કરી.

‘કેમ શું છે ?’ જમીને સુડી લઈ સોપારી કાતરતાં કાતરતાં રતનના પતિ રમણિકે પત્ની સામે મીટ માંડી.

‘મારી એક માંગણી છે.’

‘બોલને !’

‘તમે માનો તો જ કહું.’

‘એમાં માનવા ન માનવાનું શું છે ? તારે જે કંઈ કહેવું હોય એ ખુશીથી કહે.’

‘પરણીને આવ્યા પછી તમારી પાસે મેં કોઈ દિવસ કંઈ માંગણી કરી છે ?’

‘આજે કર.’

‘જુઓ, આ ર્યામખાઈ પડોશમાં રહે છે, એ તેના ઘણી

પાસે દર મહિને એક એક દાગીનો માંગે છે; ખીજે માળે વખતુ રહે છે એ એના વર પાસે વખતોવખત નવાં નવાં કપડાં માંગે છે. નળ પાસેની ઓરડીમાં રહેતી નંદુ દર મહિને એના વર પાસેથી પાંચ રૂપિયા હાથ ખરચીના મા.....'

‘પણ એ બધી લાંબી વાતોની શી જરૂર છે ? તારે જે કંઈ કહેવું હોય એ કહી નાંખ એટલે પત્યું.’ રમણિકે રતનને વધુ ખોલતી અટકાવી.

‘હાં તમે જરૂર માનશો ?’ રતન કાલીઘેલી થઈ.

‘આમ શું કરતી હશે ? કોઈ દિવસ નહિ અને આજે આ શું માંડ્યું છે ?’

‘હારે મારે એક વચન નાંખવું છે.’

‘ખોલ.’

‘આવતી કાલે મારે ઠાકારજીની પુલમંડલી કરાવવી છે.’

‘પુલમંડલી ?’

‘હા.’

‘આપણી પાસે એવા વધારાના પૈસા ક્યાં છે કે એવી પુલમંડલીઓ ભરાવીએ ? એ તો શ્રીમતોનાં ડામ. જેને ઘેર ગાડીઘોડા હોય, જેને ઘેર મહિનાની હજારોની આવક હોય એ લોકો પુલમંડલીઓ ભરાવે એ એમને પાલવે; બાકી મારા જેવા પચ્ચીસ રૂપરડીના પગારવાળાને તો સુંઘવાને એક પુલ પણ મળતું નથી ત્યાં પુલમંડલી શી રીતે ભરાવાય !’

રતન આ સાંભળી ઠરી ગઈ. થોડી વાર તો એ કંઈ પણ બોલી શકી નહીં. કંઈક ગુસ્સો, કંઈક નિરાશા અને કંઈક ગરીબીનો ખ્યાલ; એ સર્વમાં એ એક પણ સુંઘણી, બીજી પળે એણે પોતાનાં નેત્રો પતિ સામે ઉઘાડ્યાં.

‘ ત્યારે તમે કુલમંડલી નહિ કરવા દ્યો ના ? ’

‘ તું આવો સવાલ પૂછે છે એમાં જ મને અન્યયની લાગે છે. તું જાણે છે કે સવારથી સાંજ ગધાવૈતરૂં કરું છું ત્યારે મહિને દહાડે માંડ પચ્ચીસ રૂપરંડી દેખું છું. એ પચ્ચીસ રૂપિયામાં પણ આપણે માંડમાંડ ખેંચીને પુરૂં કરીએ છીએ. દૂધ છાશ તો મળતાં ય નથી. આવી સ્થિતિમાં કુલમંડલી ક્યાંથી ભરાય ? અને એ દેવમંદિરવાળાઓને પણ લોકોની ગરીબીનો વિચાર જ આવતો નથી. લોકોની આજની ગરીબીનો કાંઈ પણ વૈષ્ણવ મહારાજને ખ્યાલ હોય તો આ કુલમંડલીઓ અને હિંડોળાનાં દર્શનને બદલે સાદાઈમાં જ દોકોરણનાં દર્શન કરાવે. લોકોને એકથી બીજી વખત આવતું મળે છે કે નહિ, એની જો આ મંદીરવાળા કાળજી રાખે તો આ દૂધગરની મીઠાઈઓના પ્રસાદ ભર બગરે વેચાય નહિ. પ્રભુ તો ગરીબનિવાઝ છે. ગરીબોના બેલી તરીકે શ્રીકૃષ્ણે ભાલડીના ઓર આરોગ્યાં અને સુદામાના તાંદુલ સ્વીકાર્યાં. વૈષ્ણવ મંદિરોના માલિકોને કાને કાંઈએ આ વાત નાખી છે કે તમે રોજ કંદેલાં દૂધ પીઓ છો અને લાખો વૈષ્ણવોનાં બાળકો દૂધનાં ધુંટડા માટે ટગવે છે ? ’

‘ તમે તો મોટા ઉપદેશક થઈ બેઠા હો એમ મહારાજને પણ સલાહ આપવા નિકળ્યા છો. ’

‘ હું વૈષ્ણવ છું. વૈષ્ણવ હોવા માટે હું મગરૂં છું. પણ મરીએને ખાવાના ટુકડા મળતા ન હોય ત્યાં આવી કુલમંડલીઓ ભરવાની વાત આવે તેની સહામે મારી વિરુદ્ધતા છે. ’

‘ દેવ માટે દીકા કરવી તે પાપ છે. ’ રતને પતિને ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી.

‘ આ કંઈ દેવ માટે દીકા નથી. આ તો દેવને નામે માલ-મલીકા ઉડાવનારાઓ, દેવને નામે વૈભવ વિલાસ માણનારાઓ અને

‘ હા, ભાઈ, દોકારજીની કૃપા છે ને જ્યાં સુધી આંખે દેખાય છે ત્યાં સુધી આ સેવા કરી લેવી. ’

‘ ના ના, દીક છે. ભાગ્યશાળી છો. ’

સમાધાની બોલતાં બોલતાં બીજી તરફ ચાલ્યા.

“ જોયું રતનબાઈ, તમે કેવાં ભાગ્યશાળી છો કે આજે મોઝ-રાંનાં પુલતી ટોપલીઓ ને ટોપલીઓ આની પડી છે. ’

‘ એ બધી તમારી દયા. ’ રતને પુલ પરોવતાં પરોવતાં નીચું જોઈને જવાબ આપ્યો.

‘ ખરી વાત છે સમાધાનીજી, તમે જો સહાય ન કરી હોત તો મારા જેવીને આ પુલમંડલીનો લ્હાવો ક્યાંથી મળત ? મારા ઘરમાંથી ના કહી એટલે રડી રડીને ત્રણ દિવસ સુધી આંખો સુઝાડી દીધી. પણ ઘણીએ પુલમંડલી માટે એક પાઈ પણ આપવાની એકબી ના પાડી દીધી. એ તો સાચું થયું કે રતન પાસે થોડા છૂપા રૂપિયા હતા અને બાકીના ઘટતા તમે આપ્યા એટલે આજે આ બધું થઈ શક્યું. ’ મોંઘીએ સમાધાનીનો રતન વતી આભાર માન્યો.

‘ એણે એક પાઈ પણ નથી આપવાની. મેં મહારાજશ્રીને એની બધી વાત કરી એટલે આજની પુલમંડલી એક પણ પાઈ લીધા વિના મહારાજશ્રીએ એમને એમ કરવાની પરવાનગી આપી છે અને હું એ જ કહેવા આવ્યો છું કે મહારાજશ્રી રતનબહેનને હમણા થોડા વખત પછી ચરણસ્પર્શ કરવા બોલાવશે તે વખતે એ ત્યાં આવે. ’

‘ ધન્યભાગ્ય. રતનનાં કોઈ પૂર્વનાં પૂણ્ય છે કે એમના તરફ મહારાજશ્રીએ આવો ભાવ બતાવ્યો. ’

‘ જુઓ હું હમણાં જઈ છું. થોડીવાર પછી શાસ્ત્રીજી બોલાવા આવે ત્યારે આવજો. ’

[૪]

રતનના પતિએ પુલમંડલી માટે કંઈપણ આપ્યું નહિ અને સમાધાનીની મદદથી મહારાજે આજની પુલમંડલી પોતાને નામે લેરાવી તે સાંભળી રતનના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. તેના દિલમાંથી આશિર્વાદના પુવારા આ સમાધાની તરફ ઉડતા હતા. ‘કલ્યાણ થયે એનું કે આજની સેવાનું કળ મને મળે તેવી એણે સગવડ કરી આપી.’ આમ મનમાં ને મનમાં તે લવતી હતી અને દોરામાં પુલ પરોવ્યે જતી હતી.

‘ચાલો, મહારાજશ્રી પધાર્યા છે.’ શાસ્ત્રીએ આવી રતનને કહ્યું.

‘આ મોંઘીબહેન સાથે આવે તો?’ રતને શાસ્ત્રી સ્થામે જોયું.

‘મોંઘી બહેનને પછી ચરણસ્પર્શ થશે. હમણાં તો તમારે જ આવવાનું છે.’ શાસ્ત્રીએ સ્પષ્ટ વાત કરી.

‘હા રતન, હમણાં તું ચરણસ્પર્શ કરી આવ—આજે પુલમંડલી તારી છે, એટલે તને એ ખાસ દર્શનનો લાલ મળ્યો છે.’

‘પ્રભુના દરબારમાં એવા ભેદ કેવા? એને ત્યાં તો સહુને દર્શનનો સરખો હક્ક હોવો જોઈએ.’ રતને ભોળપણની સાખીતી આપી.

‘ચાલો બાપ, ચાલો. આમ વાતોમાં વખત ગુમાવશે એ અહીં નહિ ચાલે.’ શાસ્ત્રીએ સહેજ કડકાઈ બતાવી.

રતન ઉઠી, શાસ્ત્રીજી પાછળ ચાલી.

‘ક્યાં મહારાજશ્રી ઉપર છે કે?’ રતને ચાલતાં ચાલતાં શાસ્ત્રીને પૂછ્યું.

‘હા, મારી પાછળ ચાલ્યાં આવો.’

મંદિરને પહેલે માળે શાસ્ત્રી અને રતન ચડ્યાં.

‘ શું કરો છો નરાધમો ? વૈષ્ણવ મંદિરને અલગાવનારા કુતરાઓ ! આ શું કરો છો ? ’

સમાધાતી અને શાસ્ત્રી કંપવા મંડ્યા.

‘ બદમાશો ! તીર્થક્ષેત્રમાં પણ પાપ કરતાં કરતા નથી ! વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેવા પવિત્ર માર્ગને કોઇએ અલગાવ્યો હોય તો તમારા જેવા રાક્ષસોએ. ’

યુવાન મહારાજની બંને આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો.

‘ એન, તુ અહિં શું કરવા આવી ? ’

રતને કંપતાં કંપતા પુલમંડલીની સર્વ હડકેત કહી સંભળાવી.

‘ શેતાનો ! મારા ચરણરૂપર્શ કરાવવાને બહાને એક વૈષ્ણવ અબળાને આ રીતે ફસાવીને તમે શું હાંસલ કર્યું ? વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને શ્રાપરૂપ તમારા જેવા અધિકારીઓનું સત્યાનારા બન્યા. ’

o *

*

*

પુલમંડલીની આ કથા રતને કોઇ દિવસ કોઇને કહી નહિ એક વખત તેના પતિએ જ્યારે પૂછ્યું કે પુલમંડલીનાં દર્શન કરવા હવે કેમ જતી નથી ત્યારે રતને તે દિવસની પુલમંડલીની કથા વિગતવાર રડતાં રડતાં પતિ સમક્ષ કહી સંભળાવી.

‘ હીક થયું તારા જેવી વેવલી માટે એ પ્રસંગ જરૂરનો હતો. ’ રમણિકે હસતાં હસતાં તેના આંસુ લૂછ્યાં.

કુમારી મેંદી

૬૫ હો દાણુ છે ? ” ટેલીફોનનું રીસીવર હાથમાં રાખી સ્હામો શું જવાબ મળે છે તે સાંભળવા પોતાની ‘સર્વ શક્તિ’ રેડતો રામનારાયણ છુટની એડી પર બોલતો બોલતો હોયો થયો.

“ એ તો મારે આપને મળવા...” ઘંટડીના રણકાર સમે કોઈ યુવતીનો અવાજ ટેલીફોનમાં સંભળાયો ન સંભળાયો તેટલામાં તો એ સંદેશમાં ખતલ પડી. શબ્દોને બદલે ધુઝ ધુઝ...ધુરરરરર અવાજ ટેલીફોનમાં સંભળાયો. રામનારાયણ બેરીસ્ટર એલા...એલાવ

...એલાવ, એમ જોર શારથી અવાજ કર્યા, પણ ટેલીફોનમાં તો માત્ર ધુર્ર...ધુર્ર સિવાય બીજું કંઈ સંભળાયું નહિ.

હાથમાંથી શિકાર જતો રહેતો હોય અને કાંઈ શિકારી ધુંવાડું વા કરે એવી રીતે રામનારાયણે ટેલીફોન મશીન સ્થામે, ટેલીફોન કંપની સ્થામે, અને હાથમાં ઝાલેલા રીસીવર સાથે કંઈક ધમપજાડા કર્યા. પણ એ ટેલીફોન કરનાર કોણ હતું, કીયે નંબરથી ટેલીફોન કરતું હતું એ જાણવાની એની આતુરતા અણપુરી રહી ગઈ.

કપાળ પર પરસેવો વળી ગયો ત્યાં સુધી એણે ટેલીફોનનો સંદેશો, પુરો સાંભળવા પ્રયાસ કર્યો. પણ પરિણામમાં એણે નિરાશા અનુભવી. કંઈક ગુસ્સો, કંઈક આવેશ અને કંઈક ઉતાવળમાં એણે એ ટેલીફોન કરનાર કોણ હશે એને વિષે અનેક અટકળ કરી લીધી. અનેક પ્રકારના નર્કમાં એ યુવાન ધારાશાસ્ત્રી ગુંચવાયો. ટેબલ પર લાંબા પગ કરી ખુરશીને અઢેલી એ બ્રીફલેસ બેરીસ્ટર વિચારને વમળે ચઢ્યો.

રામનારાયણે બે વર્ષથી બેરીસ્ટરી કરતો હતો, પણ હજી સુધી વકરામાં વીથી ખર્ચ નેટલું કમાવામાં પણ એને મુશ્કેલી પડતી. મરીન સ્ટ્રીટમાં બેરીસ્ટર તરીકેનું પોતાનું પાટીયું રંગાવવાનાં ફદીયાં પણ હજી એણે વસુલ કર્યા નહોતાં એ એની સ્થિતિ હતી.

બેરીસ્ટર થયા એટલે સ્ટેજ ટાપટીપમાં રહેવું તો જોઈએ. હાઈકોર્ટને પગથીયે બેરીસ્ટર તરીકે મોભાસર પગલાં માંડવાં જોઈએ. એટલે રામનારાયણને પોશાકનો ખર્ચ મોંઘો પડી જતો હતો. છતાં સહવાર, બપોર અને સહાંજનો પોશાક જૂદો રાખવાની એટીકેટ પાળવામાં આ બ્રીફલેસ બેરીસ્ટર એક્કો હતો.

પોતે ન્યાતબહાર હોવાથી અત્યારસુધી ફરજિયાત કૌમારવૃત્ત સેવવું પડ્યું હતું. પણ એથી એક વાતે એને નિરાંત હતી. જેને

પોતાનું એકનું પેટ ભરવું ભારે પડતું એ એના પેટ શી રીતે ભરી શકત ? એટલે આ ફરજિયાત કૌમારવૃત્ત એના લાલમાં ઉતર્યું હતું.

એરીસ્ટરનો ધંધો ખીલવવામાં રામનારાયણે પ્રયત્ન કરવામાં કંઈ પણ ખામી રાખી નહોતી. પણ જ્યાં નસીબ ઠંડુ ત્યાં સર્વસ્વ ઠંડું. અત્યાર સુધીમાં એના બધા પાસા નિષ્ફળ ગયા. ઓળખીતો દાણાવાળો, ધોખી વિગેરે કોર્ટમાં આવે અને પોતાને બીક મળે એને અંગે એણે દાણાવાળાઓ અને ધોખીઓ સાથે ભાષણધી કરી પણ કોઈ તકરાર કરે તોજ કોર્ટે ચડે ને ! રામનારાયણને નસીબે એના ઓળખીતાઓમાં કોઈ અંદર અંદર લડતું નહોતું. મંદારા એરીસ્ટરે પાસેથી કામ મેળવવા માંગત તો અવારનવાર એને અમુક કામ મળત ખરું; પણ એ આખતમાં તો પોતાનો મોભો હલકો પડે એ વિચારે રામનારાયણ ફરજિયાત બેકારી સેવતો.

હવે તો એ કંટાળ્યો હતો. જે આજકાલમાં કોઈ અસીલ ન મળે તો મુંબઈ છોડીને કોઈ બીજે સ્થળે નસીબના પાસા અજમાવવાનો એનો વિચાર હતો.

કોઈ દિવસ નહિ અને આજે ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી અને તેમાંય પોતાને મળવા આવવાની વધામણી હજી પુરી સંલગાઈ ન સંલગાઈ અને સંદેશો અધુરો રહી ગયો એટલે એના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં ટેલીફોન કંપની પર લવો માંડવાની નોટીસ લખવા એણે કેલમ હાથમાં લીધી. એટલામાં તો બહાર કોઈનાં પગલાં સંલગાયાં. કોણ છે એ જાણવા પોતે ખુરશી પરથી સફાળો બેઠો થયો અને બારણા આગળ આવ્યો ત્યાં તો આકાશમાં વીજળીનો ચમકારો થાય તેમ મેંદી ઝબકી.

“ શ્રી રામનારાયણ એરીસ્ટરની ઓફીસ આજ કે ? ”

પ્રશ્ન પૂછનાર તરફ રામનારાયણે મીટ માંડી. ટેલીફોનમાં જે અવાજ સાંભળ્યો હતો તેને મળતો જ આ અવાજ હતો.

“ હા. આપને કાનું કામ છે ? ” રામનારાયણે જરા દમામથી પૂછ્યું.

“ મહારે બેરીસ્ટર સાહેબને મળવું છે. હું માનું છું કે આપ પોતે જ.....”

“ હા. હા. હું પોતેજ રામનારાયણ, આવો બેસો. ” બોલતાં બોલતાં મેંદીને રામનારાયણે ખુરશી પર બેસવા બુચના કરી.

“ હમારું નામ ? ”

“ મહારું નામ મેંદી ”

“ મેંદી ! ? - નામમાં કવિતા લાગે છે. ” રામનારાયણે મેંદી સ્થામે મીટ માંડી.

મેંદી રામનારાયણ સ્થામું જોઈ સહજ મીઠું હતી.

“ હમારો કેમ કયા પ્રકારનો છે ? કેટલાનો દાવો છે ? ” એક વેપારી ધંધા પર ધ્યાન આપે તેમ રામનારાયણે મેંદી સમક્ષ પ્રશ્નો મૂક્યા.

“ મહારો કેમ અંગત છે. હું આપની સલાહ લેવા આવી છું. ”

“ શી બાબતમાં ? ”

“ મહારે ધંધો કરી પૈસા કમાવવા છે. અને એમાં આપની સલાહ જોઈએ છે. ”

આશાને હીંચકે ઝુલનારની હીંચકાની દોર તુરી નય તેવી દક્ષા રામનારાયણની થઈ. આવો લાઇ હરખા કે આપણે બેચ સરખા-એ લોક કહેવત અને આ પ્રસંગે સાચી લાગી. હજુ પોતે બેકારીની બૂલબૂલામણીમાં ભૂલો પેડ્યો છે ત્યાં આ બેકાર જીનો સલાહકાર પોતે શી રીતે થઈ શકે ?

એણે સહજ નિરાશામાં મૌન સેવ્યું.

“ આપને મહે એટલા માટે ટેલીફોન પણ કર્યો હતો કે આપને અવકાશ હોય તો મળવા આવું. ”

“ ટેલીફોન તમે કર્યો હતો ? ”

“ હા જી. ”

આ જવાબથી રામનારાયણની નિરાશા વધી. ટેલીફોન કરનાર કામ સાથે અસીલ હશે અને સ્થાન સુધીમાં આવશે તો પાંચ પૈસા મળશે એ આશા હવે તદ્દન હવામાં ઉડી ગઈ.

“ તમે મહેને ક્યાંથી ઓળખો ? ”

“ આપને તો હું ઘણા વખતથી ઓળખું છું. ”

“ કંઈ રીતે ? ”

“ વીરમગામની ધર્મશાળામાં આપણે એક દિવસ સાથે રહ્યાં હતાં. ”

“ મહેને કંઈ યાદ આવતું નથી. ”

“ આપ તો મોટા માણસ છો. ગરીબને બધું યાદ રહે. આપના જેવાને આવું યાદ રાખવાની કુરસદ ક્યાંથી હોય ! ” મેઢી બોલતી બોલતી હસી.

રામનારાયણે પોતાનો મોલો બતાવવા મેઢી સ્થાને બેસ્યું.

“ જરા બેસજો, હું આ બે બ્રીફ જરૂરની છે તે જરા બેઠા લઉં. પછી આપણે વાત કરીએ. ”

“ કંઈ શીકર નહિ. મહેને ઉતાવળ નથી. ”

રામનારાયણને ટેબલ પર મૂકેલા જૂના કાગળોનો થોડો ઉખેડ્યો અને બાકી પોતાને બહુજ કામ હોય તેમ એ કાગળીયાંઓ એણે ઉતાવળથી ઉધાં ચતાં ફેરવ્યાં.

“ હું બોલો, તમારે શી સલાહ બેઠાએ છે ? ”

“ મ્હારે સીનેમા નટી તરીકે કામ કરવું છે. આપને એ કેમ લાગે છે ? ”

સીનેમા નટી એ શબ્દોથી રામનારાયણના મનજમાં નવો વિચાર જનમ્યો. હોલીવુડમાં સીનેમા નટીઓ લાખોપતિની સ્થિતિમાં આવી ગઈ છે. શા માટે આ મેંદીના નામપર લાખો રૂપિયા એકઠા ન થાય ? તર્ક ચલાવવામાં રામનારાયણ અજોડ હતો. એણે કપાટામાં પોતે ગણવાના આંકડા ગણી લીધા અને પ્રભુએ ખેડારી મટાડવા મેંદીને મોકલી છે એમ માનીને એની સ્થામે આતુરતાથી જોયું. મેંદી એને ઉર્વશી જેવી લાગી.

“ ત્હમે સીનેમા નટી તરીકે રહેવા ખુશી છો ? ”

“ હાજી. અને એટલા ખાતર મ્હારા દેશના એક વતની તરીકે આપના જેવા બેરીસ્ટરની સલાહ માગવા આવી છું. ”

“ જુઓ. ત્હમારે સીનેમા નટી થવું હોય તો વર્ષના એક હજાર રૂપિયા હું આપીશ. ”

“ આપ જે આપશો તે ચાલશે. માત્ર મ્હારે તો આ મુંબઈ શહેરમાં આપના જેવાની ઓથ જોઈએ છે. ”

“ ત્હમારે મ્હારી સાથે ખતપત કરવું જોઈશે. ”

“ આપ કહેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું. ”

“ જુઓ ત્હમારી સાથે પાંચ વર્ષની બંધી. એ દરમ્યાન હું ત્હમને કહું ત્યાં ત્હમારે કામ કરવું. મ્હારી એક શરત બહુજ આ કડી છે. ત્હમારે હમેશાં મૌન સેવવું પડશે. ”

“ સેવીશ. ”

“ મૌન એટલે તદ્દન મુંગા થઈ જવું. દરેક માણસ એમ બાણે કે ત્હમે જન્મથી મુંગા છો. એ રીતે મૌન સેવવું પડશે. ”

“ આવી શરત કરવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ એ ત્હમે સ્હમજો નહિ. ત્હમે સીનેમા લાઇનથી અજાણ્યાં છો. એની આંટીધુંટી સ્હમજતાં હોત તો અમારા જેવા બેરીસ્ટર હવા ખાત. ”

રામનારાયણે કરારનામું ધડયું અને મેંદીએ એના પર સહી કરી.

(૨)

‘ કુમારી મેંદી ’ નું નામ સીનેમા શોખીનોમાં ટુંક વખતમાં માનીતું થઇ પડ્યું. મેંદીનું લાવણ્ય, મેંદીનું સૌંદર્ય, મેંદીની હાલચાલ, મેંદીનો અભિનય એ સર્વ શિષ્ટ અને સામાન્ય સમાજમાં આકર્ષક નિવડ્યાં. જે શીલ્પમાં મેંદીનો પાટ હોય એ શીલ્પ ચાર ચાર આઠવાડીયાં સુધી ચાલતી. કુમારી મેંદી એ મુખ્યનું માનીતું પાત્ર થઇ પડ્યું.

રામનારાયણે પહેલે મહિને મેંદીને એક શીલ્પ કંપનીમાં રૂપિયા પચાસના માસિક પગારે રાખી. ધીરજ રાખી છ માસ મેંદી આ શીલ્પ કંપનીમાં રહી. ત્યાં તો એ શીલ્પ કંપનીની શીલ્પોર્ન બુર્જોઇ પર દરોડો પડ્યો. સાતમે મહિને શીલ્પ કંપનીના માલી મેંદીનો દોહસોનો માસિક પગાર કરી દીધો. હવે સીનેમા ચાલ મમાં મેંદીના વખાણની ઝડી જામી. એને પોતાની કંપનીમાં મેળવવા માટે શીલ્પ કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ રામનારાયણ બેરીસ્ટરને આપ્રસનાં પગથીયાં ધરી નાંખ્યાં.

એક પારસી શ્રીમંતે તો મેંદીને ખાતર જ નવી શીલ્પ કંપન ઉભી કરી અને મહિનાના ત્રણસોને પગારે મેંદીને મુખ્ય નટીનું કામ સોંપ્યું.

મેંદી સુંગી રહેતી એથી તો મેંદીની કિંમત વધી. કોઇ કં એ કોઇ રાજ્યની રાજકુમારી છે, તો કોઇ અટકળ કરતું કે

કોઇ મોટા જાગીરદારની પુત્રી છે. કોઇ વળી એમ પણ ફેંકતું કે એ જન્મથીજ મુંગી હોવાથી જે રાજકુટુંબમાં એ જન્મી છે એ રાજકુટુંબે એને તણ દીધી છે.

સૌજ સહવારના પ્રાતઃકાળની ઉપા પ્રકટે અને મેંદીની કીમત વધતી. શીલ્મ કંપનીવાળાઓએ એને હવે માસિક હજાર રૂપિયાનો પગાર આપવાની લાલચે લલચાવવા જૂદા જૂદા પ્રયત્નો કર્યા. પણ એ વિષે મેંદી રામનારાયણ તરફ આંગળી ચીંધતી અને ઇશ્વરતથા સહમજ્જવતી કે એ બાળ્યમાં રામનારાયણ બેરીસ્ટરને સહુએ પૂછ્યું.

થોડા મહિના પહેલાં માંખીઓ મારતા બ્રીક્લેસ બેરીસ્ટર રામનારાયણને લક્ષ્મીનારાયણદેવ પ્રસન્ન થયા હોય તેમ એનાં ગળ્લાં હવે ભારે થવા મંડ્યાં. અનેક પ્રકારની લાલચો સ્હામે મેંદી પોતે કરેલી શરતો કેવી પ્રમાણિકતાથી પાળે છે એ પર રામનારાયણ બારીકાઈથી ધ્યાન આપેલો.

મેંદી જે કંપનીમાં કામ કરતી હતી એ કંપનીના પારસી માલિકે આ મુંગી સીનેમા નટીને બોલતી કરવા વિવિધ પ્રયત્નો કર્યા. એક પારસી સંસારી શીલ્મ એણે પોતે લખી. તેમાં શીલ્મના નાયકત્વ પોતે પાત્ર ભજવ્યું અને એ પાત્રની પરણેતરતું પાત્ર મેંદીને આપ્યું. મેંદી કોઇ પણ જાતનું પાત્ર ભજવવામાં હવે કુશળ થઇ ગઇ હતી. પારસણ તરીકે એણે પોતાના માલિકની આ નવી કૃતિને શોભાવી દીધી.

આજે એ નવી ફિલ્મ લેવાતી હતી. તેમાં એક દ્રશ્ય એ હતું કે એ પારસી પોતાની સ્ત્રીને દેશના રાજકીય પ્રશ્નોમાં રસ લેવાતું કહે છે. સ્ત્રી એને કોહું આપતી, નથી, રાજકીય ચર્ચાથી કંટાળીને બંને ઉભાં થાય છે. પારસી બહાર જવા નીકળે છે.

જતાં જતાં પોતાની પરણેતરને એ હસતાં હસતાં કહે છે કે તું આમ આવળના કુંઠાં જેવી ઉભી રહીશ તો દેશને સ્વરાજ શી રીતે મળશે ? અલિનય કલામાં મેંદીએ સ્વામીત્વ મેળવ્યું હતું. પોતાના હસતા પતિ સહાય એનું મુખ લેશ પણ મલક્યું નહિ. આ અલિનયથી એજ પારસી માલેકે મેંદીને માસિક પંદરસેના પગાર કરી આપ્યો.

હવે મેંદીના ભાવ વધ્યા. સીનેમા આલમમાં મેંદી સામ્રાજી ગણાતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં મેંદીની જ વાતો થતી. રસ્તે ચાલતાં છોકરાઓ પણ લલકારતા:

“ મેંદી રંગ લાગ્યો રે ”

મુખ્ય મેંદી પછવાડે ઘેલું થયું હોય તેમ મેંદી સોપ, મેંદી રીસ્ટ વોચ, મેંદી પેન, મેંદી હેરકટીંગ સેલુન, મેંદી વિશ્રામગૃહ, મેંદી વસ્ત્રચિકિત્સામંદીર મેંદી બેસલેટ, મેંદી રીંગ, એના જીવનમાં સહુને મેંદીનો જ રંગ લાગ્યો.

શિષ્ટ પત્રો પણ પોતાના પુઠા પર મેંદીનાં એક રંગી, બેરંગી અને ત્રિરંગી ચિત્રો આપતાં.

એક યુવાન દેશી રાજવી એનું એક ત્રિરંગી ચિત્ર જોઈ એના તરફ ખેંચાયો.

“ રહુ, આ ચિત્ર કેનું છે ? ”

“ સાહેબ, એ મેંદી નામની એક સીનેમા નટીનું છે. ”

“ સીનેમા નટી ? ”

“ હાહ. ”

“ પ્રભુએ એને નવરે દીઁએ ધડી લાગે છે. ”

“ અન્નદાતા, એના પર તો આખું મુખ્ય ઘેલું છે. ”

“ હશે જ. ”

“ ગરીબ પરવર, મુંબઈના શેઠીયાઓ દેવ દેવીને દિવસમાં એક વખત યાદ કરતાં હોય તો કોણ જાણે પણ મેંદીને તો ધડીએ અને પણે સહુ યાદ કરે છે. ”

“ તો તો મ્હારે એને ખાનગીમાં જોવી પડશે. ”

“ બાપુ, આ મુંબઈ છે. એમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને ખાનગીમાં જોવી એ નહિ જની શકે. આપની આજ્ઞા હોય તો શીલ્મ કંપનીવાળાને મળીને આપ એને જોઈ શકો એવો પ્રયત્ન કર. ”

“ એમ તો એમ-પણ હવે એને જોવી તો પડશેજ. ”

આ યુવાન રાજવીએ મેંદીના ચિત્રને ધારી ધારીને જોયું. એના શરીરને જેમ જેમ એ જોતો ગયો તેમ તેમ એનો મોહ વધતો ગયો. કોઈ પણ ભોગે મેંદીને મેળવવી એવા નિશ્ચય પર એ આવી ગયો.

રજૂ મુત્સદીગીરીમાં કુશળ હતો. ધીમે ધીમે એણે શીલ્મ કંપનીના પારસી માલેકને હાથમાં-લીધો. રાજ સાહેબ આ શીલ્મ કંપનીમાં સારી મુડી રોકી ભાગીદાર થઈ સીનેમા ઉદ્યોગની ખીલવ-જ્વાળાને ઉત્તેજન આપવા માગે છે, એમ કહી એણે એની સાથે બંધબેસતું ચોક્કું ગોઠવ્યું.

આજે ઇરાનીયન શીલ્મ કંપનીમાં મંગલપૂરના મહારાજ પધારે છે એ ખબર સીનેમા આલમમાં સર્વત્ર વાયુવેગે પ્રસરી ગયા. ઇરાનીયન શીલ્મ કંપનીમાં ‘ દિલ્હીની મહારાણી ’ એ શીલ્મ ઉતારવાનું કામ ચાલતું હતું. મંગલપુર નરેશ નિયત થયેલે વખતે આવ્યા. શીલ્મ ઉતારવાનું કામ શરૂ થયું. શીલ્મનાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો ડાયરેક્ટરે મહારાજને જતાવ્યાં. પણ જ્યારે ‘ મહારાણી ’ તરીકે મેંદીનું કામ આવ્યું ત્યારે મંગલપુરનો યુવાન નરેશ ઘેડો થયો. ‘ દિલ્હીની મહારાણી ’ની શીલ્મમાં એનો અલિનય આકર્ષક અને મોહા લયો

હતો. એ ખરેખર મહારાણી જેવી જ લાગતી હતી. એનો ગંભીર ચહેરો, એની મનમોહક આંખો અને એના લાવણ્યે આ શીલ્પ પાછળ હજારો લોકોને ઘેલાં કર્યાં હોય. એવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આ મહારાણી ઉડવા લાગ્યો. શીલ્પ કંપનીના ડાયરેક્ટર અને માલિક બંને કે રાજા પોતાની વાતો સાંભળે છે એમ ધારી વિગતવાર સ્કમ-બવતા હતા પણ એને તો એકજ લગની લાગી હતી કે મેંદી મંગલપુરની મહારાણી ક્યારે થાય.

ખીજે દિવસે બપોરે રામનાયરાણુ બેરીસ્ટરને ત્યાં મંગલપુરના રાજવીનો હજુરી રધુ જઈ પહોંચ્યો.

“આપને મ્હારું શું કામ છે ?” રધુને આવકાર આપતાં આપતાં રામનાયરાણુ એની સ્થામે મીટ માંડી.

“મંગલપુર નરેશનો હું હજુરી છું. મ્હારે આપની સાથે ખાનગી વાત કરવી છે.”

“કહો, શું છે ?”

“સીનેમા સ્ટુડિયો મહારાણી સરખી સીનેમા નંદી કુમારી મેંદીના આપ વાલી છો ?”

“કેમ ?”

“અમને ખબર મળ્યા છે કે કુમારી મેંદી વિષે જે કંઈ કહેવું હોય તે આપને જ કહેવું.”

“એ ખબર સાચી છે.”

“તો મંગલપુરના મહારાણ આપની પાસે એક માંગણી કરે છે.”

“શી માંગણી છે ?”

“માંગણી બહુજ ખાનગી છે.”

“પણ છે શું-જણાવોને ?” બેરીસ્ટર જરાક કંટાળ્યો.

“ જાણે વાત એમ છે...મહારાજની ઇચ્છા છે કે કુમારી મેંદી મહારાણીને મળવા આવે, ”

“ મહારાણીને મળવું છે કે મહારાજને ! ? ” રામનારાયણે આડો પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઇચ્છા તો બન્નેની છે કે એના જેવી કલાકાર સીતેમા નટીને જમવા નોતરવી. ”

“ સીતેમા નટી સાથે મહારાજ અને મહારાણી શાલશે ? ” રામનારાયણે હસતાં હસતાં રંધુ સ્થામે બોલ્યું.

“ એરીસ્ટર સાહેબ, મહારાજ કલાના સાચા કદરદાન છે. ” બોલતાં બોલતાં રંધુએ પાંચ હજારનો એક એક રામનારાયણના હાથમાં મૂક્યો.

“ આ શું ? ” કંઈક અજાણી સહિત રામનારાયણે રંધુ સ્થામે મીટ માંડી.

“ મહારાજએ આપને માટે એ એક મોકલ્યો છે. ”

રામનારાયણે એક ખીસામાં સેરવી દીધો.

“ કુમારી મેંદીને તેડવા મોટર ક્યારે મોકલું ? ”

“ કાલે સહાંજે પાંચ વાગે. ”

રંધુ ખુશી થતો ઉઠ્યો.

(૩)

“ કેમ મેંદી શું છે ? ”

“ આ કાગળો આવ્યા છે તે આપને વંચાવવા આવી છું. ”

“ મંગલપુરના રાજવીના શા ખત્તર છે ? ”

“ કાલે સહાંજે મળે હેંગીઝ ગાર્ડન મોટરમાં સાથે લઈ ગયા. ”

હું બોલું છું કે મુંગી છું એ જાણવા એણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો. ”

“ એમ કે ? ” રામનારાયણે હસી પડ્યો.

“ મહને મહારાજાએ ખુબ સહમજવી. એકે શબ્દે એકે હજાર રૂપિયા આપવાની લાલચ આપી. ”

“ પછી ? ”

“ પણ મહેં તો જાહેરમાં મુંગાવત લીધું છે એટલે હું તો મુંગી જ રહી. ”

“ બીજું કંઈ કહ્યું ? ”

“ એણે વાતો કરી એ ઉપરથી રાજ ચારિત્રનો હિસો લાગ્યો. ”

રામનારાયણે મેંદી પર આવેલા કાગળો વાંચ્યા. દરેક કાગળ મેંદી પર ઉડતાં પતંગીયાનો હતો. કાંઈ બાપ કંમાધવાજો શ્રીમંત હતો, તો કાંઈ સદાની કંમાણીવાજો લાખોપતી હતો. સદુની એકજ માંગણી હતી કે મેંદી એક મીઠો શબ્દ સાંભળાવે. એક શ્રીમંત યુવાનનો પત્ર હસી હસીને રામનારાયણે વાંચ્યો.

“ મેંદી આ પત્ર વાંચ્યો ? ”

“ મહને તો આ કાગળો વાંચતાં કંટાળો આવે છે ”

“ પણ આ કાગળ સાંભળવા જેવો છે. ”

રામનારાયણે એ કાગળ ચીપી ચીપીને વાંચ્યો:

“ મનોહારી મીસ મેંદી,

મુખે મુંગાવત લઈને ત્હમે મહને થેલો બનાવ્યો છે. પ્રભુએ રૂપ, લાવણ્ય અને ગુણની ત્રીવેણી તો મીસ મેંદીના જીવનમાં જ વહાવી છે. પચ્ચીસ લાખ રૂપિયાનો હું આસામી છું. દિલ્હીની મહારાણીના ત્હમારા અલિનયે હું ગારો થયો છું, પચ્ચીસ લાખ રૂપિયા મહારા ઘરમાં છે. પણ જો મેંદી જેવી ગૃહરાણી હોય તો એ પચ્ચીસ લાખ રૂપિયા શોભી ઉઠે. મેંદી દયા માંગું છું. મેંદીના નામ પર હજારો રૂપિયા કુરબાન કરવા તૈયાર છું. મેંદી જો મહારી થાય તો એને લઈ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ઉપડી જઈ અને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ

ઉતાઈ. મેંદીકુમારી, આવતી કાલે તોપખાને રહાંજે સાડા છ વાગે રાળીશ. મળાય તો મળજો. પ્રભુની રાહ લકતા જુઓ તેમ હું ત્હમારી રાહ જોઈશ.

લી. શશીચન્દ્ર.

કાગળ ફરીફરીને ત્રણ વાર રામનારાયણે વાંચ્યો.

“ મુંબઈમાં આવા શ્રીમંતોના પુત્રો જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી મુંબઈ નક્કી નગરી રહેવાનીજ. ” મેંદીએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ મેંદી, આ બધું આકર્ષણ મુંગાવૃતનું છે. મ્હને પણ ઘણા યુવાનો ત્હારે માટે અનેક પ્રકારની લાલચો આપે છે. ”

“ લોકો એમજ માને છે કે સીનેમાની નટી યમ્ એટલે નીતિરીતીનું એણે નાહી નાખ્યું. મ્હને તો આ ખરેખર દેશની પડ-તીનાં ચિન્હો લાગે છે. આપણો સમાજ આટલો બધો પતીત થઈ ગયો છે, એના નમુનારૂપ આ કાગળો લાગે છે. ”

૫

x

x

મેંદી અને રામનારાયણનું પાંચ વર્ષનું ખતપત ખલાસ થયું. પાંચ વર્ષમાં રામનારાયણે પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા મેંદીને આપવાની રકમ ઉપરાંત પેદા કર્યા.

મેંદી, હવે આજથી આપણી મુદત પુરી થાય છે. આજે ત્હારે મુંગાવૃત છોડવું. ત્હારા શબ્દો સાંભળવા માટે મુંબઈ આવુર છે. મુંબઈના શ્રીમંત યુવાનો તારા એક એક શબ્દના હજાર હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર છે. ત્હારે જેટલું કમાવું હોય તેટલું તું હવે કમાઈ લેજો. મારા આશિર્વાદ છે. ”

“ જેરીસ્ટર સાહેબ, પાંચ વર્ષની આપણી કબુલાત પુરી થઈ. આજે હવે હું આપ પાસે એક કબુલાત માગું છું. ”

“ શેની કબુલાત ? ”

મેંદી નીચું જોઈ રહી. એની આંખમાંથી એ અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં. ગુલાબના પુષ્પ પર ઝાકળનાં બિંદુ દેખાય તેમ મેંદીના મૌરવણી ગાલ પર આ અશ્રુબિંદુ રામનારાયણે જોયાં.

“ મેંદી, શું થયું છે ? ”

મેંદીથી હીબકા ભરાઈ ગયા.

“ મેંદી-મેંદી-શું થયું છે ? ” રામનારાયણે મેંદીનો હાથ પકડ્યો.

મેંદીએ અશ્રુભરી આંખે રામનારાયણ સહામે મીટ માંડી.

“ મેંદી શું છે ? ”

“ મહેને પાંચ વર્ષ આધાર આપનાર મહારા જન્મનો સાથી નહિ બને ? ” મેંદીએ એકી ટશે રામનારાયણ સહામું જોઈ રાખ્યું.

મંગલપુરના રાજાની મહારાણીનું પદ આવતું હતું પણ એને લાત લગાવનાર મેંદી, મુંબઈના શ્રીમંતો લાખો રૂપિયા જેને ચરણે મૂકતા હતા એ મેંદી, પોતાની ગૃહદેવી થવા ઇચ્છે છે એ રામનારાયણ અત્યારે સહમળ્યો.

“ એરીસ્ટર સાહેબ, સીનેમા નટી હોવા છતાં હું સર્વાંગ પવિત્ર રહી છું અને એ પવિત્રતા અર્પણિત રહે એટલા ખાતર આપની અર્ધાંગના બનવા ચાહું છું. ”

રામનારાયણે મેંદીની માંગણી સ્વીકારી. અને મેંદી પોતે માનેલી મહાદેવની પુજા પુરી કરી પ્રભુનો પાડ માનતી મંદિરના બહારના લાગમાં બેઠી

આજે એ દંપતિ દેશસેવાનાં વૃત લઈ ગુજરાતમાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની તૈયારી કરે છે.

શેરખજારની સુન્દરી

“હો ! કાણ ધ્રુવરલાલ ? હાં. જુઓ પચ્ચીસ કાજલ વેચો.”

હાથમાંથી રીસીવર મૂકી, દીવાલ ઉપર લટકતાં ટીકટેકે ધડી-માલ તરફ નજર ફેંકતી મહેરાં પુરતમાં આવેલું ‘કેપીટલ’ લઘુ પ્રતિચેરપર બેઠી.

થોડીવારમાં ટ્રીંગ...ટ્રીંગ...ટ...રી...ગ...ટ્રી...ધ...ગ ટેલીફોનની ધટડી વાગી. ધડીયાળમાં બરાબર સાડાબાર થયા હતા. મહેરાંએ ઉઠીને રીસીવર હાથમાં લીધું.

“ કેમ ધનંત્રી ! ખબર કેમ છે ? વધેલું છે ? ત્રીસ ફાજલ વેગો. ”

ટેલીફોનનું રીસીવર મૂકતાં મૂકતાં કંધકં યાદ આવતાં આ સુંદરીએ ફરી એક નંબર જોડ્યો.

“ કોણ છો ? હાં જુઓ ! પેસી આજે શું કરે છે ? ફાજલ લેય છે ? જરા વધુ ન લેય એની સંભાલ રાખજો. સમજ્યા ? ”

ફરીથી મહેરાં ઇન્જિનરમાં આરામથી પડી. આજની ટપાલમાં આવેલું ‘ બીઝનેસ ’ ચોપાનીયું ઉઘાડી એનાં પાનાંઓમાં એણે ડોકીયું કર્યું.

દિવાલ પર લટકેલી ઘડીઆલ એનું નિયત થયેલું કામ કર્યું જતી હતી. એકમાં પાંચ મીનીટે ચોપાનીઆને ટેબલ પર મૂકી મહેરાંએ ટેલીફોન તરફ મીટ માંડી એટલામાં ફરી ઘંટડી થઇ.

“ કાં ઇશ્વરલાલ ! ખબર કેમ છે ? શું ભાવ છે ? ફાજલ છે ? ચોલીશ ફાજલ ખરીદ કરો. જુઓ ઇશ્વરલાલ, હવે ટેલીફોન નહિ કરતા. સ્હાંજે હેંગીગગાર્ડન પર મલજો. ”

મહેરાં ટેલીફોનનું રીસીવર હાથમાંથી મૂકે તેટલામાં તો હમાલે આવીને એક વીઝીટીંગ કાર્ડ એના હાથમાં મૂક્યું.

કાર્ડ જોઈને મહેરાં બારણા તરફ ઉતાવળે પગલે ગઇ.

“ કોણ જમસુ ! આવ અંદર આવ. સાહેબજી ! કેમ છો ? રાજકોટમાં બધાં કેમ છે ? ”

“ મારી કાની. મહેરાં પણ તેં તો ખરેખર અહિં ઝોરીસ જમાવી દીધી છે. ” જમશેદજી ખુરસીપર બેસતાં બેસતાં ચારે તરફ દટી ફેરવી હત્યો.

“ શું કહું ? ખાવિંદને ખાતર આ પાટ પણ બજવવો પડે છે. ”

“ પણ ત્હને આ સદા બજારમાં કાવે છે કંઈ રીતે ? ”

“ નહિ જમસુ ! એમાં જનસમાજની સમજદાર છે, શેરબજાર એ સદાબજાર નથી જ. એને બે બરાબર સહમજવામાં આવે તો એ પણ એક પ્રકારનું વ્યાપારી બજાર છે. અને બે આગળ વધીને કહું તો શેરબજાર એ એક પ્રકારનું સાયન્સ છે. ”

“ અરે અરે. એ સાયન્સે તો કેટલાયને રડાવ્યાં અને હળુબી કેટલાયને રડાવશે. કંઈક બીચારાઓની ઘરની પુછ પણ એમાં ચાહોમ ખતમ થઈ ગઈ ! ”

“ એ તો લોકો પોતાની મુખાંધથી મરે છે. ” મહેરાંએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ મહેરાં ! એમાં કાંઈનાં પણ ડહાપણ, ચતુરાઈ કામ નથી આવતાં, એ તો કમાય તે ડહા અને ખોય તે મૂર્ખા ! ”

“ ના ના જમસુ હું મહારા અનુભવ પરથી કહું છું કે શેરબજારમાં બે સહમજતે કામ કરનારો માણસ હોય તો જરૂર એ પાંચ પૈસાની રાજી મેળવે. ”

“ અરે ખોદાય ખોદાય કર. મહેરાં ! બે એમ જ હોય તો ત્હારે પેસીની પાછળ આટલી બધી જહેમત કાં ઉઠાવવી બેઠએ ? કયાં રાજકોટનું શાંત જીવન અને કયાં આ શેરબજારની ગડમથલ. મહારા જેવી શીલચુરીની અચ્છી અભ્યાસક આજે ફાજલ અને પર્લ, સીમ્લેક્સ અને સ્વદેશ, ડાઇગ, અને ડીફેન્ડ અને બર્મા અને બ્લીચીંગના પાઠ વાંચે એ ત્હને અણુગણું નથી લાગતું ? ” જમશે-દજીએ મહેરાંને સીધો અંગત પ્રશ્ન કર્યો.

“ જમસુ ! ત્હારી વાત સાચી છે. પણ પેસીએ બે શેરબજારને સાયન્સ સહમજતે કામ કર્યું હોત તો મહારે મુખાંધનો કાંઠો

જોવો ન પડત; પણ જ્યારે મ્હારે કાને એની - ધૂમ સદાની વાત આવી ત્યારેજ મ્હારે રાજકોટ છોડી અહીં આવવું પડીયું. ”

“ હં. હું પણ એજ કહું છું કે એ નખોદીઓ સદો પાય-માલીએ પહોંચાડનારો છે. ”

“ ત્હારી વાત સાચી પણ કોઈ સદો કરે ને પછી માર્યો જાય એમાં શેરખબર શું કરે ? જો પોતાની શક્તિ અને મુડીના પ્રમાણમાં બરાબર કાળજી રાખી શેરખબરને કોઈ ધંધા તરીકે સ્વીકારે તો તો કદાપિ કોઈ પાયમાલ થાય જ નહિ અને હું તો એ રીતે ચાલીસ પીસતાકીસ રૂપરડીમાં એજન્સીની નોકરીના ઉંબરા ભાંગતા આપણા ગ્રેજ્યુએટોને શેરખબરમાં જ આવવાની ભલામણ કરું. ”

“ મહેરાં પણ.....” જમશેદજી વધુ બોલે તેટલામાં તો તેલીફોનની ઘંટડીએ એના વાક્યને ખંડિત કર્યું.

મહેરાં હસતી હસતી ઉઠી અને રીસીવર હાથમાં લીધું.

“ કોણ ધનંતશા ? ખબર કેટલુંક ડાહ્ય છે ? પચાસ ટકા ? હં. ત્યારે પંદર કાજલ લઈ લ્યો. ના. ખસ વધુ એવાની જરૂર નથી. ”

(૨)

હેંગીંગ ગાર્ડન એટલે સૂર્યાસ્ત સમયનું રસિકજનોનું રમણ-સ્થાન. રંગબેરંગી વસ્ત્રો સજીને કેટલાંક મુંઝવણનાં નરનારને અહિંની ખુલ્લી હવા લેવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય, તેમ દરરોજ લોકોનાં ટોળેટોળાં મિત્રો સહિત અહિં દેખાય જ. ન્હાનાં ન્હાનાં મૂલકાંઓ આયાઓના બોળામાં રમતાં રમતાં ઘાસ પર આબોહતાં હોય, કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી કુમારિકાઓ વાતે વાતે પોતાની સખીઓ સાથે છણકો કરતી હોય, અંગ્રેજી અપ-ટુ-ડેટ પોપાકમાં મરડાતા યુવાનો અહિં તહિં અપજ દૃષ્ટિએ જોતા હોય - એ વખતનો હેંગીંગ ગાર્ડન એ ઘડી જોવા જેવો થઈ પડે છે.

ગાર્ડનના છેડાપર એક બાંકપર બેઠી બેઠી મહેરાં બે ન્હાનાં બાળકો, ન્હાનાં ન્હાનાં બેટ અને દડાથી રમતાં આમતેમ દોડતાં હતાં તેના તરફ જોઈ રહી હતી. આ શેરબજારની સુંદરી અત્યારે કાળજી અને સીમલેક્સને તદ્દન ભુલી ગઈ હતી. બાલકને જોઈ મહેરાંના બાલભાવ જાગ્યા. વર્ષો પહેલાંનું પોતાનું બાલજીવન. એ જીવનના સર્વ પ્રસંગોના પ્રકરણ, મહેરાંની વિચારસરણીમાં ઉઠડ્યાં. રાજકોટનું એ રેસકોર્સ, એની ખુટલી હવા, એનું શાંત પણ હરીયાળું મેદાન, એનાં વૃક્ષોની અલગાર, એ સર્વ એની નજર સમક્ષ ખડાં થયાં. પોતાના માતાપિતાનાં સ્મરણો જાગૃત થતાં મહેરાંની આંખો બીની થઈ. પોતાને લાડકોડથી ઉછેરનાર, ધર્મના અને નીતિના સંસ્કાર રેડનાર અને પૈસા સાથે ચારિત્રનો ઉચો વારસો આપનાર માતા અને ચિતાના સ્નેહ સાંભરતાં મહેરાં અત્યારે સમય અને સ્થળનું ભાન ભુલી વિચારે ચડી.

મહેરાંના પિતા જેહાંગીરજીએ કાકિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોના સકાલકાર તરીકે સારી સંપત્તિ અને આબજ સંપાદન કર્યાં હતાં. સત્તાનમાં પોતાને એકજ પુત્રી હોવાથી એને પુત્રના લાડકોડથી ઉછેરી એટલુંજ નહિ પણ દરેક પ્રકારનાં જ્ઞાનનાં સાધનાં એની સમક્ષ મુકી એને બધી રીતે પારંગત કરી. શીલસુશીલા પોતાને શોખ હોવાથી મહેરાંને પણ એ રસ્તે દોરવામાં એણે ખૂબ કાળજી રાખેલી. મહેરાં ઉંમર લાયક થતાં ભાવનગરના એક સાધારણ પણ સારા કુટુંબના આશાલયો યુવાન પેસ્તનજી સ્કામે એની દ્રષ્ટી કરી. પેસ્તનજીનાં માતાપિતા ન્હાનપણથી જ ગુજરી ગયેલાં હોવાથી પોતાનાં સગાંએને ત્યાં રહી એ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ઈટર ક્લાસમાં પેસ્તનજી આવ્યો એ વખતે જેહાંગીરજીની કુચા એના પર ઉતરી અને મહેરાં સાથે એ લગ્નગાંઠથી જોડાયો. લગ્ન પછી જેહાંગીરજીની ઇચ્છાથી પેસ્તનજીએ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. બી. એ. નું કાળનલ રીઝલ્ટ

ચિત્રકાર:]

શેર ખજારની સુન્દરી

[રા. કલાગિધી]

“...તેં તો ખજાર અલિં ઓશીમ જમાવી દીધી છે ”...પૃષ્ઠ ૪૫

આવવાને દિવસેજ જેહાંગીરજી બહેસ્તનશીન થયા. પેસ્તનજી ખી. એમાં પાસ થયો એ સાંભળવા શિક્ષણના ભક્ત સસરાજી હૈયાત હોત તો જરૂર રાજી થાત.

સસરાના અવસાન પછી પેસ્તનજી રાજકોટ આવી વસ્યો. જેહાંગીરજી પાંચ લાખની દોલત મુકીને ગયેલ હોવાથી મહેરા અને પેસ્તનજી આરામથી રહેવા લાગ્યાં. બે વર્ષ તો આ જોડું સુખમાં રહ્યું. પણ પેસ્તનજીને એલ. એલ. ખી. થવાની ઇચ્છા જાગવાથી એ લો કલાસની ટર્ન્સ ભરવા મુંબઈ આવી રહ્યો. આસ્તેઆસ્તે મુંબઈના જીવનની સૂરીલી ખંસરીના સૂરે પેસ્તનજી મુગ્ધ થયો. આ વખતે શેરબજારમાં રાજની બે સેંકડાની ઉથલપાથલ થતી. સાંચે મુંબઈ શેરબજારમાં પૈસાના ઝાડ હોય અને એ ઝાડને પાંદડે પાંદડેથી પૈસા ખંખેરી લેવાતા હોય એ પ્રમાણે દલાલ સ્ટ્રીટમાં ઉતરી પડતું. અને ટોળાંબધ અવગતીયા જીવડાઓ એકઠા થતા. વકીલો, ખેરીસ્ટરો, ડોક્ટરો, સાક્ષરો, સોનીઓ, વોશીંગ કંપનીવાળા ધોખીઓ, બોર્ડિંગ હાઉસવાળા ઢસોયાઓ એમ વર્ગે વર્ગના લોકોથી શેરબજારમાં કીડીયાઈ પુરું હોય તેમ ખારથી ત્રણ લોકોની મેદની જામતી. શેર એટલે ૪૦ રૂપિયાભારનો કે એસીનો અંરધો શેર કે પાશેર એવી શેરબજારની વ્યાખ્યા કરે એવા અજાણ્યા લોકો પણ સોનાની નદી વહેતી હોય અને એમાંથી થોડું ભંભલીમાં ભરી લેવાના લોભે આ અજાણ્યા ક્ષેત્રમાં ખેંચાયા. જેને શેર બજારનો કંઠો પણ ખખર ન હોય એવા સેંકડો પતંગીઓ આ માયાની દીવેટ પર ઉભરાઈને પડવા મંડ્યાં. પેસ્તનજીને કાને શેરબજારમાં વહેતી સોનાની નદીની વાતો આવી. સસરાના પૈસા પર જીવવા કરતાં પોતે પાંચ પૈસા કમાઈને જીવવું એ વૃત્તિનો અંકુર એનામાં પહેલેથી જ હતા. આજે તક મળતાં એ અંકુર પોષાયા અને પેસીએ શેર બજારમાં યાહોમ અંપલાવ્યું. પહેલે મહિને પાંચ હજારની કમાણી થવાથી એના એ વૃત્તિ વધુ સતેજ બની.

એટલે મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલો સદાનો કીડો બિનામાં થનથની ઉઠ્યો. બીજો મહિને પાંસઠસોનો નંદો ! કાયદાના અભ્યાસના થોથાંબોને અલરાષ્ટ્ર પર ચઢાવી હવે પેસ્તનજીએ શેરખજારમાં અફો જમાવ્યો. પણ પેસ્તનજીના પાસા ત્રીજો મહિનેજ પાછા ફર્યા. એક સામટી નવ હાજરની ખોટ એ મહિનામાં આવી ઉલી હીમ્મત રાખી એણે ધંધો ચાલુ રાખ્યો. એથે મહિને ચૌદ હજાર મૂક્યા. બસ એ ધાથી એ ધાયલ થયો. ખોટના રૂપિયા ક્યાંથી આપવા ? મિત્ર દ્વારા મહેરાને રાજકોટ આ ખજાર પહોંચાડ્યા. મહેરાંએ વલણને દિવસે ખોટનો એક મોકલી આપ્યો. પોતાનો પતિ સદામાં ફર્યો છે એ જાણી એને ખૂબ દુઃખ થયું. એણે પેસીને પત્ર લખી પુરત રાજકોટ આવવા સૂચવ્યું. પણ હાર્યો જુગારી બમાણું રમે એ ન્યાયે પેસીને તો ખોટના પૈસા ગમે તેમ કરી શેર ખજારમાંથી જ પાછા મેળવવા હતા. મહેરાં મુખ્ય આવી, પણ પેસીએ તો હવે શેરખજારની ગળે ગાંઠ બાંધી હતી. કાંઈ પણ રીતે ગુમાવેલા પૈસા મેળવીને જ પાછા ફરવું એવો એનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. મહેરાંએ બહુ બહુ સહમજાવ્યો પણ એ એકનો એ ન થયો. મહેરાં ફરી રાજકોટ આવી. શું કરવું એની એને સુઝ ન પડી. શેરખજારમાં મિત્રો તરફથી પેસ્તનજીની સ્થિતિના ખજાર એને મળતાં. પેસ્તનજીની સ્થિતિ કદંગી થતી જોઈને મહેરાંની મુઝવણ વધી. એના સ્વર્ગસ્થ પિતાનું એક અનુભવવાક્ય આ મુઝવણમાં એને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યું. એક માણસને કોઈ પ્રકારનું વ્યસન લાગુ પડે અને એની આંડે જો કોઈ એકાએક આવે તો એ વ્યસનીનું વ્યસન ધટવાને બદલે ઝોર વધે છે. પણ જો એ વ્યસનીના વ્યસનને માટે કંઈપણ ટીકા ન કરતાં એનો વિશ્વાસ મેળવી લેવાય, અને એક વખત વ્યસની હાથમાં આવી જાય તો પછી એને વ્યસ-

રાજકોટનું ઘર બંધ કર્યું અને મિત્રોને પેસ્તનજીને ખબર ન પડે તેવી ખાનગી સૂચનાઓ આપી એણે મુંબઈમાં આવીને વસવાટ કર્યો. મુંબઈમાં પણ પોતે ખૂબ ખાનગી રીતે રહેતી. ધીમે ધીમે એણે શેરખજારનો અભ્યાસ આદર્યો અને થોડા વખતમાં જ બાહોશ પિતાની આ બાહોશ પુત્રીએ શેરખજારને સાચા સ્વરૂપમાં સહમજી લીધું અને મિત્રોની સલાહથી પેસ્તનજીને ખબર ન પડે તેવી રીતે ફાટના એક લતામાં ન્હાનકડી ઓશીમ લાડે રાખી. એણે હવે છૂપી રીતે શેરખજારનો ધંધો ઉપાડ્યો. અત્યાર સુધીમાં એક કુશળ વ્યાપારીની માફક પોતાની મુડીના પ્રમાણમાં શેરોની લે વેચ કરી આંધેલી. હદમાં ધંધો કરી એણે સારો નફો મેળવ્યો. એની કુશળતાથી એનો દલાલ મિત્રોમાં ખાનગી રીતે એને શેરખજારની સુન્દરી કહેતો. પેસ્તનજીના પાસા તો દર મહિને અવળા જ પડતા અને એ હજુ ખોટ કર્યું જતો હતો. મહેરાં એના જીવનપર, એના વ્યાપારપર અને એની રહેણીકરણીપર આડકતરી સર્વ પ્રકારે નજર રાખતી હતી અને પોતાના દલાલ મારફત છૂપી સૂચનાઓ આપી. એને બચાવી લેવા ખૂબ પ્રયત્નો કરતી.

હેંગીંગ ગાર્ડનના બાંકડા પર બેઠેલી મહેરાંની નજર આગળ આ બધા પ્રસંગોનાં દ્રશ્યો એક પછી એક સીનેમાની પ્રીલમ માફક પસાર થતાં ગયાં. એટલામાં એની સહામે એક હિંદુ જીવાન 'સાહેબજી' કહેતો ઉભો રહ્યો.

“ સાહેબજી. આવો આવો ઇશ્વરલાલ હું તમારી જ રાહ જોઈ રહી છું. ”

“ જરા એક ઘરાકમાં મોકું થયું. માફ કરજો આપને ખોટી થયું પડ્યું હોય તો ! ”

“ કેમ તમારા દલાલ તેજમાં છે કે મંદીમાં ? તમને તો પેટા દલાલ એટલે તમને તો એ ખાનગી રૂબ આપતા હશે જ. ”

“ હાલ તો બંધાય દલાલોએ એકજ વલણ પકડી છે. તેજ ચાય એટલે તેજમાં અને મંદી ચાય એટલે મંદીમાં. ”

“ ના. પણ ઇશ્વરલાલ બેસો. જુઓ હું તહમને સહમજનવું. શેરબજારનો તહમે બરાબર અભ્યાસ કરો તો એ કંઈ ટોલામાર બજાર નથી. એના પણ આંકડા મુકી શકાય છે. ૩. કાંપડ લોખંડ હુંડી, એ બધા સાથે એને સંબંધ છે. વ્યાપારી દ્રષ્ટિએ તહમાર દલાલને બજાર કેવું લાગે છે ? ”

ઇશ્વરલાલ મહેરાની શુદ્ધ ભાષા, એની સહમજનવટ તથા એનો અભ્યાસ જોઇ દંગ થયો. એને પોતાને મહેરાં પાસે આવતાં પહેલાં રોજ અભ્યાસ કરવો પડતો.

“ એ રીતે તો સંકુને હજુ બજાર વધવું લાગે છે. ” ઇશ્વરલાલે બજારનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ સાચી વાત છે. હું તહમારો પાસે એ અભિપ્રાય જ માગતી હતી. વાર આ વલણમાં આપણને કેટલો નફો છે ? ”

“ આ વખતે તો બહેન તહમે અમારા ગ્રાહકોમાં નફામાં મોખરે આવ્યાં છો. લગભગ એક લાખનો એક અમ્હારે તહમને આપવો પડશે. ”

“ લાખ રૂપિયા એ કંઈ બહુ મોટી રકમ છે ? ” બોલતી બોલતી મહેરાં હસી. “ પણ ઇશ્વરલાલ ! જુઓ મ્હારે તહમને પેસ્ત-નજી શેઠ વિષે ખાતગી વાત કહેવી છે. કાલે સહવારે તહમે મ્હારાં રહેવાનાં મકાને આવી શકશો નહીં ? ”

“ જરૂર. ”

(૩)

પતેતીના દિવસો પાસે આવ્યા. આ મહિનાનું શેરબજારનું વલણ પતેતીને આગલે દિવસે પતાવી લેવા માટે શેરબજારની બોર્ડ નમ્મી દ્વારા

હોવાથી દલાલો વલણની પતાવટ માટેની તૈયારીની ધમાલમાં પડ્યા. આ વખતનું વલણ ક્રેટલાક અનુભવી અને જુના દલાલોને જોખમી લાગતું હતું. કાઝલના શેરામાં બહુ મોટી હેરફેર થયેલ હોવાથી અને આખાય મહિનામાં ગામલોકની મોટી લે વેચ હોવાથી ક્રેટલાક ગ્રાહકો માટે દલાલોમાં ચિંતા પેદી હતી. ખીજા બજારોમાં દલાલને દિવાળું નહિ પણ શેરખાનમાં તો દલાલને માથે જોખમની તલવાર દર વલણ ઉપર લટકતી રહે છે. સવા અને અઢી રૂપિયાની દલાલી કોઈ વખત દલાલને ભારે પડી જાય એવા પ્રસંગો વખતો-વખત ઊભા થાય છે. આ વખતે પેસ્તનજનો દલાલ જોખમાયો હતો. એકલા પેસ્તનજની નુકશાની રૂપિયા બેઝીસ હજારની હતી. પેસ્તનજ જો એ રકમ ન આપે તો દલાલે પોતાના ખીસામાંથી વલણને દિવસે ભરવી પડે. ધશ્વરલાલ મારફત મહેરાને કાને આ વાત પહોંચી ગઈ હતી.

“ શેઠ છે કે ? ” પેસ્તનજએ પોતાના દલાલની આશીસમાં આવી પૂછ્યું.

“ એસો એસો શેઠ. હું હમણાં જ બોલાવી લાવું. શેઠ હોલમાં ગયા છે. હમણાં જ આપને યાદ કરતા હતા. ”

પેસ્તનજને એસાડી દલાલનો માણસ હોલ તરફ દોડ્યો અને થોડીવારમાં પોતાના શેઠને બોલાવી લાવ્યો.

કંધક ઉતરેલે ચહેરે પણ તમાચો મારીને મોઢું લાલ રાખતો હોય તે પ્રમાણે એણે આવતાવેંત પેસ્તનજ સહામે ફેરીમ હાસ્ય કંયું.

“ કેમ પેસ્તનજ શેઠ કેમ છો ? મ્હેં તમને હમણાં જ યાદ કર્યા હતા. ”

“ બોલો બાવા શું હુકમ છે. ” પેસ્તનજએ બાળ વગરના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ આ ત્હમરો આંકડો તૈયાર થઇ ગયેલો છે. એક ક્યારે આપશો, બોલો ? ”

આંકડો હાથમાં આવતાં પેસ્તનજી સજડ થઇ ગયો. બત્રીસ હજાર એક તડકે ક્યાંથી આપવા એની એને પોતાને સ્હમજણ પડી નહિ. મહેરાં પાસેથી મંગાવવાની એની હવે હિમ્મત નહોતી, કારણકે અત્યાર સુધીમાં લગભગ પચીસ હજાર રૂપિયા મહેરાંએ મોકલ્યા હતા.

“ કેમ પેસ્તનજી શેઠ શું વિચારમાં પડ્યા ? ”

“ કંઈ નહિ. ”

“ કેમ કંઈ નહિ ? કાલે વલણ છે. મહેને આજ સાંજ સુધીમાં એક મળી જવો જોઈએ. ”

પેસ્તનજીએ જમીન તરફ નેત્રો ઢાળ્યાં.

દલાલે તો આવા ઘણા પ્રસંગો અનુભવ્યા હતા, એટલે એ અતુર દલાલ પેસ્તનજીની પેટની વાત સ્હમજી ગયો.

“ કેમ શેઠ આમ નીચું જોઈ ગયા ! ”

“ શું કહું—આ વખતે મ્હારી આબર જવા બેઠી છે. ”

“ એમ ન બને શેઠ ! પૈસા જેમ કમાવા બહું મીઠા લાગે છે તેમ આપવાના કડવા કરીને પણ આપવા જોઈએ. બત્રીસ હજાર કમાયા હોત તો ? ”

પેસ્તનજી નિરૂત્તર રહ્યો.

“ શેઠ કોઈ પણ રીતે જોમ કરવો જ પડશે. આ પૈસા કંઈ થોડા અમારા ઘરમાં રહે છે. અમારે તો કાલસાની દલાલીમાં કાળા હાથ જેવો આ સોદો છે. ”

દલાલ નિર્જીવ પુતળાં સમક્ષ બોલતો હોય એવી રીતે પેસ્તનજીએ આ સાંભળ્યા ક્યું. એના મોઢા પરની જીવાની એક ક્ષણમાં ઉઠી ગઇ. એની આંખોનું તેજ ઘટ્યું, વાણીમાં ધુન્નરી છૂટી, આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી.

દલાલની સ્થિતિ પણ કફોડી થઇ હતી. પેસ્તનજી ન આપે તોય એણે તો બત્રીસે હજાર બજારમાં આપવા જ નોંધ્યો.

આ સ્થિતિ વચ્ચે પેસ્તનજી અને એનો દલાલ એક બીજા સ્થાને નોંધ રહ્યા, એટલામાં ધશ્વરલાલ ત્યાં આવ્યો. દલાલના દિલની વરાળ બરાબ ગઇ હતી, એ ઠાલવવા માટે કોઇની જરૂર હતી. ધશ્વરલાલને નોંધ એણે એ ઠાલવી.

“ બોલો ધશ્વરલાલ ! આ ધરાક આમ રહે ત્યારે અમારે કરવું શું ! ? એની માફક કંઇ આપણાથી થોડો ભાણુવડીઓ ચોક્કાળ ઓઢી પોક મુકાય છે ! ”

ધશ્વરલાલ બે દિવસથી મહેરાની ખાનગી સુચનાથી પેસ્તનજી અને એના દલાલ તરફ ખાસ લક્ષ આપતો હતો. એને આગલે દિવસેજ પેસ્તનજીની મોટી ખોટની ખબર પડી ગઈ હતી. એટલે આ આખા કિસ્સાથી એ માહિતગાર હતો.

“ કેમ શેઠ શું છે ? ”

“ આ ગ્રાહક બત્રીસ હજારની પોક મુકે છે અને મુકાવે છે. એને એક આપવાનું કહું છું તો એની એક આંખમાંથી શ્રાવણ અને બીજીમાંથી ભાદરવો વરસે છે. મહારે હવે એમને કહેવું શું ? ”

ધશ્વરલાલે થોડો વખત મૌન સેવ્યું. અને પછી દલાલ તરફ નોંધ પૂછ્યું :

“ કેટલા રૂપિયાની ખોટ છે ? ”

“ મહેં કહ્યું ના કે બત્રીસ હજારની પોક મુકાવે છે. ”

“ ગણરાઓ માં-એનો હું તહમને હવાલો આપી દઉં તો ચાલે ? ”

“ અરે તહમે શું કાળો ચોગ આપે તોય ચાલે. મારે તો વલણ પતાવવા સાથે કામ છે. ”

પેસ્તનજીએ હવે ઉંચી નજર કરી અને ઇશ્વરલાલ સ્થામે આંખ માંડી.

“ એના સ્થામે શું જુઓ છો ? શેઠ મહારી સ્થામે જુઓ એ તો ત્હમારી અને મહારી બન્નેની મશ્કરી કરે છે. કોઇ દિવસ એમ બન્નીસ હજારના હવાલા પડ્યા ક્યાંઇ સાંભળ્યા છે ? ”

“ નહિ નહિ હું મશ્કરી નથી કરતો. જો આ પેસ્તનજી શેઠ આજથી શેરબજારમાં પગ ન મુકવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તો એના વલણની પાછએ પાછ હું ચુકવી આપવા તૈયાર છું. ”

“ ભલા માણસ ત્હમારી એ તાકાત છે ? ” દલાલે હવે ઇશ્વરલાલને લ્હાણમાં લીધો.

“ નહિ શેઠ, મારે ત્યાં તો બન્નીસ હજાર નળીયાંએ નથી. પણ મારાં એક પરોપકારી પારસી બાનુ ગ્રાહક છે, એણે કોઇપણ જરૂરોસ્તી શેરબજારમાં દુઃખી હોય તો પતેતીની યાદમાં એને છુપી મદદ કરવા મને કહ્યું છે. પણ તેમાં આ શરત બરી કે મદદ મેળવનાર શેરબજારને સદાને માટે તજે. ”

“ આ તો પેલી શેરબજારની સુન્દરી. આ મહિને લાખેક રૂપિયાં કમાણી છે તે...” દલાલનું આ વાક્ય ઇશ્વરલાલે ઇશારત કરી અધુરું મૂકાવ્યું.

“ એ જે હોય તે. ત્હમારે ટપટપ હારે કામ છે કે મમમમ સાથે ? ”

પેસ્તનજી આ બાબતમાં વિચાર કરે એ પહેલાં દલાલે દૂરકારનો દમ ખેંચ્યો અને એ બોલી ઉઠ્યો:

“ ઇશ્વરલાલ ! પેસ્તનજી શેઠ ત્હમે કહ્યો છો તેવી પ્રતિજ્ઞા હમણાંજ કરે છે. લાવો હવાલો: ”

“ એમ નહિ. ત્હમે કહો છો એ હું ન માનું. પેસ્તનજી શેઠ કબૂલે છે ? ”

“ કેમ પેસ્તનજી શેઠ બોલો કબૂલ છે ના ? ”

પેસ્તનજી ધુસ્કે ધુસ્કે રડ્યો.

“ કબૂલ છે ભાઈ. મ્હારે એ સખીવજીદ બાનુનાં દર્શન કરવાં હોય તો ? ”

“ એ માટે હું મ્હારાથી બનતું કરીશ. ”

(૪)

ધશ્વરલાલે પેસ્તનજીનું વલણ સહિસલામત પતાવી દીધું.

“ ભાઈ મ્હારે ખુદાએ બાનુના રૂપમાં મોકલેલ એ શીરસ્તાનાં દર્શન કરવાં છે. ” શેરખજારના નાક આગળ પેસ્તનજીએ ધશ્વરલાલનો હાથ પકડ્યો.

“ હાજી. મહેં એમને પૂછી રાખ્યું છે. કાલે પતેતીનો દિવસ છે; ત્હમને મળવામાં એ બાનુ જરૂર રાજી થશે. ”

“ ક્યાં અને કેટલે વાગે મળી શકાશે ? ” પેસ્તનજીએ અધિરાધ બતાવી.

“ કાલે મ્હાંજે બરાબર સાડા છ વાગે હું અને એ બાનુ હેન્ગીંગ ગાર્ડનમાં ત્હમને મળશું. ”

“ ગાર્ડનમાં કીયે ઠેકાણું ? ”

“ પાશ્ચિમ ખૂણા તરફના છેલ્લા બાંકડા તરફ આલ્યા આવજો. ત્યાં હું હમીશ એટલે ત્હમને મન્દ્રોડયુસ કરાવી દમશ. ”

“ બહુ મ્હોટો આભાર ભાઈ ! ”

“ પેસ્તનજી શેઠ, હવે આજે જ ત્હમારે શેરખજારને છેલ્લી

અલામ કરી લેવી જોઈએ. લ્યો. બત્રીસ હજારની ત્હમારી ખોટ ભરવા ઉપરાંત એ પરગણુ બાનુએ બીજા આઠ હજાર ત્હમને આપવા માટે મ્હને આપેલા છે ” ઇશ્વરલાલે ખીસામાંથી નોટનું બાંડલ કાઢી હજાર હજારના આઠ ટૂંકડા પેસ્તનજીના હાથમાં મુક્યા.

એ નોટો લેતાં લેતાં પેસ્તનજીના હાથ ઉપકારને અંગે ધ્રુવ્યા. એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આ બાનુ કોઈ પ્રભુએ મદદ કરવા મોકલેલ શીરસ્તો હોવો જોઈએ. નહિ તો કંટોકડીને વખતે આવી સહાય કરી કોણ બચાવે ? એ વિચારમાં એણે પ્રભુના સદ્દેહજાર આભાર માન્યા.

“ ઇશ્વરભાઈ ! આજથી ઇશ્વરના નામે કહું છું કે ત્હમારા કલ્પા મુજબ, હું આ રસ્તે હવે કોઈ દેવસ નહિ ચડું. પણ ત્હમારો હું શી રીતે આભાર માનું ? ”

“ પેસ્તનજી શેઠ ! આભાર એ બાનુનો આજે સ્થાંજે માનજો. હું તો ચીઠીનો ચાકર છું. ”

પેસ્તનજીની આજની સ્થાંજ બહુ લાંબી થઈ. એ સખીવજીદ ખારસી બાનુના ચરણમાં પડી આભાર માનવા માટે એ આતુર બન્યો હતો.

આજે પેસ્તનજીની આંખમાંથી સદૃનાં ઘેન ઉડી બયાં હતાં. આજે એની બંને આંખોમાં કંઈ અજબ પલટો થયો હતો. બીજી સહવારે પેસ્તનજીએ અગીઆરીમાં જઈ પ્રભુનો સદ્દેહ આભાર માન્યો. આજે પોતાનું ગુમાઈ ગયેલું જીવનતત્વ પાછું જોળવ્યું હોય એવા ફેરફાર એને પોતાને લાગ્યા.

બરાબર સાડાજમાં એ મીનીટ ઓછી હતી. એ વખતે પેસ્તનજીએ હેંગીંગ ગાર્ડનમાં પગ મૂક્યો. એ સીધો છતેજરીમાં અશ્વિયમ ખુણા તરફ જ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો. દૂરથી એણે ઇશ્વર-

લાલને ઓળખ્યો. પણ પાસેના ખીજા બાંક પર બેઠેલી પારસી બાનુને જોતાં એ ચોક્યો.

“ મહેરાં ! ? અહીં ક્યાંથી ? ”

મહેરાં ઉભી થઈને પેસ્તનજી સ્થામું જોઈને હસી-અમોલા હાસ્યે હસી.

“ પેસ્તનજી શેઠ ! આ સખીવજીદ બાનુનાં દર્શન કરો ! ”
પ્રશ્નવાલ હસ્તો હસ્તો બોલ્યો.

x

x

x

પેસ્તનજીને શેર ખનાર છોડ્યે એક વર્ષ વીતી ગયું. આજે ફરી પતેતી આવી.

રાજકોટના પોતાના બંગલાના વરંડામાં મહેરાં સીતારી વગાડે છે અને પેસ્તનજી ઇઝીચેર પર પડ્યો પડ્યો એ સુરમાં લીન થઈ ગયો છે. મહેરાંના કાકીલ કંઠમાંથી રાગ રાગણીનાં તાન અને પલટા જામ્યા. સંગીતનો મહેરાંને નહાનપણથી સારો શોખ અને અભ્યાસ હતો. હવે મહેરાંએ ભક્તિ ભાવભર્યું પદ છોડ્યું.

નાથ કેસે ગજકો બંધ છોડાયો,

એહી અચરજ મોહે આયો

નાથ કેસે ગજકો બંધ.....

“ પેસી—મહેરાં ! સાલ મુબારક—નવરોઝ મુબારક—શેરખનારની સુન્દરી ! સાલ મુબારક—”

જમશેદજીએ વરંડામાં આવતાં આવતાં દૂરથી બંને સ્થામે સાલ મુબારક માટે હાથ લંબાવ્યો.

“ પણ તમારું ગીત અધૂરું રહ્યું એ ફરીથી શરૂ કરો તો હજીર આવે. ”

“ હા. મહેરાં પુરૂં કરી લે. ” પેસ્તનજીએ જમશેદજીની દર-
ખાસ્તે ટેકા આપ્યો.

મહેરાંએ ફરી લલકાર્યું:

નાથ કેસે ગજકા બંધ છોડાયો,

એહી અચરજ મોહે આયો

નાથ કેસે ગજકા બંધ છોડાયો

“ મહેરાં ! હું એક લીટી ગાઇ. લઉં ?...જમશેદે હસતાં
હસતાં ફેંક્યું :

મહેરાં કેસે પેસી કા બંધ છોડાયો,

એહી અચરજ સખને પાયો

મહેરાં કેસે.....

ચંપા

“કેમ ચંપા ! રાવસાહેબ ક્યારે આવે છે ? ”

“ ગઈ કાલના કાગળ પરથી જણાય છે કે જીવાના બ્યાપારે એને હજુ પકડી રાખ્યા છે. ”

“ એટલે ? ” આશ્ચર્યથી રાધાએ પોતાની નાની બહેન સામે નોંધું.

“ રાધા ! ખાંડના બજારમાં હમણાં ખુબ ઉચલપાચલ થાય છે અને ન્યારથી તારા બનેલી જાવે ગયા છે ત્યારથી જેમ વટો-ળીઓ આવ્યો હોય તેમ બજાર ઉડ્યો જાય છે. ”

“ અને રાવસાહેબ પણ એ વટોળીયામાં ઉડ્યા હોય તો ? ”
રાધાએ ચંપા સામે મીટ મારી.

“ તો નસીબ બીજું શું ? શ્રીમંતાઈ આંગણે રમતી હોય,
છતાં લાખના કરોડ અને કરોડના અખજ કરવાની લાલસામાંથી
માણસો લાગ્યેજ બચી શકે છે. ”

“ પણ રાવસાહેબ જેવા સમજી પણ આવી લાલસામાં ફસાય
એ એક પ્રકારની અભયળી નહિ તો બીજું શું ? ”

“ રાધા, માણસ માત્ર અપૂર્ણ છે. એ પોતે જે સ્થિતિમાં
હોય એ સ્થિતિમાં લાગ્યે જ મુખ માત્ર છે. એની અપૂર્ણતાને
પરિણામે બીજાનું મુખ એને હમેશાં સંપૂર્ણ લાગે છે. પરિણામે એ
કાલ્પનિક મુખ પાછળ ધસે છે. ”

“ એ વાત સાચી પણ કાપડની મીલ દાદના વખતથી ચાલે
છે; એની સારી આવક છે, છતાં રાવસાહેબને આ ખાડના વ્યાપાર
રનો મોહ ક્યાંથી લાગ્યો ? ” મોટી બહેને નાની બહેનના પતિના
જીવનની તપાસ આદરી.

“ અરે મેં તો એમને બહુ સમજાવ્યા. સમજાવ્યા એટલુંજ
નહિ પણ ખુદ અમારી મીલના એક ગરીબ મજૂરનું કુંપડું પણ
મેં બતાવ્યું. એ કુંપડામાં રહેતા કેશવ મજૂર અને એની પત્ની
અનુસુયાનું સાદું મુખી જીવન પણ નજરોનજર દેખાડ્યું. કેશવ
મીલમાં મજૂરી કરે; સાંજે ઘેર જાય; નંદાઈ ધોઈને કપડાં બદલી
રામમંદિરે દર્શન જાય; આવીને જમે; અનુસુયા એને હેતથી
જમાડે. પાસે એક આઠ વર્ષના પુત્ર તથા છ વર્ષની પુત્રી પણ
રમતાં હોય; જમીને એ નાનકડું કુટુંબ સાથે બેસી,

રઘુપતી રાધવ રાજરામ

પતીત પાવન સીતારામ

એક ધૂન જમાવે: આ બધું રાવસાહેબને એક નહિ પણ અનેક વખત દેખાડ્યું અને એકવાર તો મોઢે ચઢીને કહ્યું પણ ખરું કે મીલ માલેકની પત્ની ચંપા કરતાં મીલ મનુરની પત્ની આ અનસુયાનું જીવન વધારે સુખી છે.”

“તે ખરેખર એમ રાવસાહેબને મોઢેમોઢ કહ્યું ?”

“જરૂર.”

“પછી એ કંઈ ન બોલ્યા ?”

“બોલ્યા: એટલુંજ નહિ પણ મને શું દુઃખ છે એ વિષે, તે દિવસે ધીરજથી પુછપરછ પણ કરી.”

“પછી તે શું કહ્યું ?”

“મેં ટુંકામાં એમને એટલુંજ સમજાવ્યું કે આ મનુર કુટુંબ સંતોષ અને સાદાઈને પરિણામે સુખી જીવન ગાળે છે. થોડી આવક, થોડી જરૂરીયાત અને થોડી આશાને લીધે એમના જીવનના કલાકો સાચી શાંતિ માણી શકે છે. મોટી આવક, મોટા ખર્ચો, મોટી જંગલો અને મોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ માણસને અશાંતિને ચક્રોળે ચકાવે છે.”

“પછી રાવસાહેબ એ સાંભળી શું બોલ્યા ?”

“એ તો મારા એ થોડા શબ્દો સાંભળીને હસી પડ્યા અને એટલુંજ કહ્યું કે ચંપા, તને પૈસાની કિંમત સમજતી હોત તો આવું નકામું બોલતજ નહિ.”

“ચંપા, રાવસાહેબની એ વાત તો સાચી છે કે તને પૈસાની કિંમત જ નથી.”

રાધાએ પોતાનો મત દર્શાવ્યો.

“મને પૈસાની કિંમત નથી એમ તને કોણે કહ્યું ?”

“કેમ કોણે ? તારું વર્તનજ એમ જણાવે છે. તારી જગ્યાએ

હું હોઉં તો મોજમજાહ અને આનંદના સાધનથી આ અંગલો ભરી દઉં.”

મોટી બહેનના આ શબ્દો અંપાને ખૂબ ખૂંચ્યા.

“રાધા, જેને પૈસો નથી એને પૈસા મળે તો મોજમજાહ ઉઠાવવી એજ એના જીવનનું ધ્યેય બની રહે છે એટલે પ્રભુ એને પૈસો આપતો નથી.”

“એ તો ક્રાણુ જાણે !” મોટી બહેને નાની બહેનના શબ્દોને ઉઠાવ્યા.

“અને રાધા, જે પૈસાવાળા પૈસાનો ઉપયોગ અંગત મોજ-મજાહ માટે કરે છે એ ખરેખરાં સુખી હોય છે એમ તું માનતી હોય તો એ પણ એક પ્રકારની ભૂલ છે.”

“પૈસા હોય અને મોજમજાહ ન કરે તો બીજું શું કરે ?”

“ઘણું કરી શકે. પૈસાવાળાઓ ધારે તો માનવ જાતની અનેક પ્રકારે સેવા કરી શકે. અને સેવાની મોજ એજ સાચી મોજ...”

“બાપ સાહેબ, તાર આવ્યો છે.” નોકરે આવીને અંપાના હાથમાં તાર મૂક્યો.

તાર વાંચી અંપા હરખભરી ઉછળી.

“રાવસાહેબ જાવેથી મુંબાઈ આવવા નીકળી ચૂક્યા છે.”

(૨)

મતભેદ ગમે તેટલા હોય; વિચારભેદ ગમે તેટલા પડે છતાં આર્થ સ્ત્રીના સંસ્કારજ એવા છે, કે એ પોતાના પતિ તરફ અનન્ય આવથી. જીવાનું ગળથુથીમાંથી શીખે છે.

અંપાની જન્મભૂમિ નાલાંસોપારા. ત્રણ બહેનો અને એક ભાઈ

એમ ચાર ભાંડુએ કેળવણી સાથે લીધી છતાં એ ચારેના સ્વભાવમાં ફેર હતો. ચંપા નાનપણથી સંતોષી હતી. એને સાદાઈ ગમતી. પ્રભુનાં દર્શન એ દરેક મનુષ્યમાં કરતી. પોતાની મોટી બહેન અને એ નાનાં ભાંડુ સાથે નિશાળે જતી. રસ્તામાં કાંઈ આવેલો લિલ્લુક એકતારા સાથે વિકોળાનું લજ્જન કરતો એ સાંભળતી ત્યારે માતા તરફથી મળેલો પૈસો એ લજ્જનિકને આપી દેતાં એ આચક્રા ખાતી નહિ. મોટી બહેન રાધા એની એ ઉદારતા માટે ઘણી વખત ઠપકા આપતી પણ ચંપાની એ ઉદારતા વિકાસ પામ્યે જતી. રાધા ત્યારે ચંપાની આ વર્તણૂક માટે એની માતા પાસે ફરિયાદ કરતી ત્યારે ગુસ્સે થવાને બદલે તે કહેતી કે ચંપા પ્રભુને ઓળખી શકી છે. શાસ્ત્રકારો સર્વમાં પ્રભુ છે એમ કહે છે પણ એ પ્રમાણે ગ્યાન કોણ વર્તે છે ? ખુદ શાસ્ત્રકારો પોતે ‘ પ્રભુ સૂઝળે વિરાજે રે ’ એ સુત્ર ભુલી જાય છે ત્યારે ચંપા જેવી નાની છોકરી એક અંધ લિલ્લુકમાં પણ પ્રભુને જુએ એ ધર્મખંડ માતા માટે મગરૂનીતો વિષય હતો.

રાધાને રહેલેમાં સો રૂપિયાની નોકરી કરતો એક કલાઈ પતિ તરીકે મળ્યો અને ચંપા એક મીલમાલેકની પત્ની, થઈ. એ બે પ્રસંગની સરખામણી કરતી વખતે પણ એ વૃદ્ધ માતા કહેતી કે ‘ ચંપાએ નાનપણમાં વાચ્યું છે તે હવે તે લણવાની છે. ’

આજે આક્રમના અજવાળામાં તોપખાનાના દરિયાકાંઠાપરના પોતાના અંજણની અગાસી પર ઉભાં ઉભાં ચંપાને ‘ બાલપણ સાંભર્યું ’ બહેનો તથા નાનકડા ભાઈ સાથે પોતે નિશાળે લણવા જતી એ વખતની નિર્દોષતા, મસ્તી અને મીઠાશ એની નજર આગળ આજ તરી રહ્યાં. બાલપણ એટલે કેટલી બધી નિર્દોષતા, નિખાલસતા અને મીઠાશ ? ચંપાને એક પણ વિચાર આવ્યો કે શું કરી આ બાલપણ પાછું કાંઈ દિવસ મળશે ખરું ?

અરળી સમુદ્રનાં મોજાં અત્યારે શાંત હતાં પણ ચંપાના દિલના તરંગ શાંત ન હતા. દૂર દૂર ચંપાની દૃષ્ટિ દરિયાના ખુણામાં કંઈ શોધતી હોય તેવી આતુરતાથી લાગી રહી હતી. જાવાની સ્ટીમર આ રસ્તે આવશે. એ સ્ટીમરમાં રાવસાહેબ જાવાની મુસાફરી કરી પાછા ફરશે અને પોતે એને કપકા આપશે કે હવે કૃપા કરી આ બધી ઉપાધી છોડી દો. જેટલો પૈસો છે એટલા પૈસાનો સદ્વ્યય કરો. પૈસો કમાવો સહેલો છે પણ પૈસાનો સદ્વ્યય કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. આવા વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો સમય ગયો એનું ચંપાને ભાન ન રહ્યું, એ પોતાના મુવાના ઝોરડામાં પાછી ફરી ત્યારે ઘડીયાલમાં એકનો ટકરો થયો.

પક્ષગપર પડી એણે ઉંઘવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ આજે એનું મન વિચારતરંગને હેલે ચડેલ હોવાથી નિદ્રાએ કસણું લીધું હોય એવી એની સ્થિતિ થઈ પડી. એની આંખો હજી ઉઘાડી હતી તેટલામાં ખારણા પરની ઘંટડી વાગી.

ઘંટડીના રણકારે એ સફાળી બેસી થઈ ગઈ. એણે ઘડીયાલમાં જોયું તો લગલગ બે થવા આવ્યા હતા. અત્યારે પોતાને મળવા કાણ આવ્યું હશે ?

પોતાના મુવાના ઝોરડા પાસેની ઝોરડીમાં એક નોકરબાઈને એ રોજ મુલાકાતી. ઉતાવળે ચંપા એ ઝોરડી તરફ ગઈ.

“ રૂક્મણી ! એ રૂક્મણી ! ! ઉઠ ! ! ! ” ચંપાએ (એ નોકરબાઈને હાંટોળીને ઉઠાડી.

આખો દિવસ ગૃહકાર્યમાં રોકાયેલી રહેતી રૂક્મણી ભરનિદ્રામાંથી જાગી.

“ શું છે બાઈસાહેબ ? ”

“ જો આ ઘંટડી અત્યારે કાણ વગાડે છે ? ”

“ આરણું ઉઘાડું આધ ? ”

“ પેલાં ખાત્રી કરી જો કે ગોપાલ અને રામોસી બન્ને જાગે છે કે ? ”

રૂક્મણી તુરત ઉતાવળે આરણું તરફ દોડી,
ફરીથી ટનનન...ટનનનન...નન...ધંટડી સાંભળાઇ.

“ કોણ છે ? ” રૂક્મણીએ જોરથી પૂછ્યું.

“ એ તો હું ગોપાલ. ”

“ કેમ અત્યારે શું છે ? ”

“ રાધાઆધ અને ખીજા બે પુરૂષો આધ સાહેબને મળવા માગે છે. ”

“ રાધાઆધનું નામ સાંભળતાં રૂક્મણીએ આરણું ઉઘાડ્યું. અને તુરત રાધા, તેનો પતિ રયામરાવ ચીટણીસ તથા એનો ઝોડ મિત્ર આનંદરાવ ઝોરડામાં દાખલ થયા.

“ કેમ ચંપા. હજી ઉંઘ નથી આવી કે શું ? ” રયામરાવે ચંપાની આંખો સામે દીવાના અજવાળામાં જોયું.

“ કોણ જાણે આજે ઉંઘ આવતી જ નથી. તમે આવ્યા એ ઠીક ક્યું. અત્યારે ક્યાંથી બધાં ભૂલાં પડ્યાં ? ”

“ આજે બાલગંધર્વનો સીતાસ્વયંવર નાટક જોવા ગયાં હતો. તમને તેડવા હું આવતો હતો પણ તમારી બહેને ના પાડી કે હમણાં હમણાં તમે નાટક સીનેમા કે મોજમજાહના કોઈ પ્રસંગને આહતાં નથી. ”

ચંપાએ આ શબ્દો સામે મૌન સેવ્યું.

“ આ આનંદરાવને તો તમે ઝોળખતાં હશેજ. ” રયામરાવે ચંપા સામે જોયું.

“ ના. એમનો મેળાપ આજેજ થાય છે. ” બોલતાં બોલતાં ચંપાએ આનંદરાવ સામે જય જય કર્યા.

“ ત્યારે રક્ષમણી આ બા પાછલ ના ? ” રાધાએ દૂર ખુણામાં ઉભેલી રક્ષમણી સામે જોયું.

ચંપાની આંખનો ધસારો ચતાં રક્ષમણી આ કરવા દોડી.

“ આનંદરાવ ! તમે ગંછકે રમવામાં કુશળ ગણાઓ છો, પણ મીસીસ રાવસાહેબ તમારા જેવા નિષ્ણાતોને પણ મહાત કરે તેવી રીતે ગંછકે રમી જાણે છે. ”

“ અત્યારે ગંછકે કેવો ! ? ! ” રાધાએ પોતાના પતિ સામે આશ્ચર્યથી જોયું.

“ આ આ થાય એટલી વારમાં એક બાજુ રમી લઈએ, તું અને આનંદરાવ, હું અને ચંપા. ”

ચંપાને આ બાળતમાં બહુ રસ અત્યારે નહોતો પણ પોતાને પણ ઉંઘ નહોતી આવતી એટલે એણે ગંછકાની રમત માટે કંઈ વાંધો લીધો નહિ.

ગંછકે રમતાં રમતાં ચંપાએ જોઈ લીધું કે આનંદરાવ ગૃહ-રચના વેશમાં શયતાન છે. રથામરાવ અને રાધા પાનામાં તદલીન ચતાં ત્યારે આનંદરાવ ચંપાની સામું જોઈ રહેતો. ચંપા એ દ્રષ્ટિ તરફ ખેદરકારી બતાવતી પણ એણે જોઈ લીધું કે આવા માણસને આંગણે આણવો એ આંગણું અભડાવવા જેવું છે.

“ ચાલો ઉતરો. ” આનંદરાવે ચંપા સામે નયન ફેંક્યું.

ચંપાએ આનંદરાવના શબ્દો અને આંખ સામે ઉદાસિનતા મેલી.

(૩)

સવારમાં છાપાંઓ ટેબલ પર આવી પડ્યાં. ચંપાએ એક પછી એક છાપાંઓ પર દ્રષ્ટિ ફેરવી. આજના વેપાર સમાચારમાં એણે

પોતાના પતિની છબી જોઈ અને એ છબી નીચે લખાયલા શબ્દો ફરી ફરીને વાંચ્યા. એની આંખે અંધારાં આવ્યાં. પોતે સમજી ન શકતી હોય તેવી રીતની ગાંઝાઈ એણે અનુભવી.

વ્યાપાર સમાચારમાં મોટા અક્ષરે છબી નીચે રાવસાહેબનું નામ હતું અને એની નીચે, નીચે પ્રમાણેનો ફરેર છપાએલો ચંપાએ જોયો.

ગુમ થયેલા
મુંબઈના મીલ માલેક
અને
ખાંડના મોટા વેપારી.
જવાથી સ્ટીમર પર
ચડ્યા
પણ સ્ટીમર પરથી
એકાએક ગુમ.

ચંપા વાંચતી વાંચતી એકાએક બેભાન થઈ પડી.

આ પ્રમાણે ચંપા ચાર કલાક સુધી બેભાન રહી હશે. એણે ન્યાંત્ર પાછી આંખ ઉઘાડી ત્યારે એની આસપાસ એણે 'પોતાની બહેન રાધા, શ્યામલાલ તથા આનંદરાવને ચિંતાતુર ચહેરે ઉભેલાં જોયાં.

આજે આખા મુંબઈમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. સ્ટીમર પર વાયરલેસ સંદેશાઓ ચાલુ થયા હતા. પણ રાવસાહેબ શી રીતે ગુમ થયા એ કોઈ નક્કી કરી શક્યું નહિ. કોઈ કહે કે લગભગ પચ્ચીસ સાંજનું ખાંડમાં નુકશાન થવાથી મુંબઈના આ મિલમાલેકે જવાથી મુંબઈ આવતાં દરિયામાં પડી આપઘાત કર્યો. કોઈ કહે કે ખાંડના ભાવ બેસી જવાથી રાવસાહેબનું દરિયાની મુસાફરીમાં હૃદય બેસી ગયું અને સમતોમપણું જોખ દેતાં સ્ટીમરપરથી અકસ્માત દરિયામાં

પડી ગયા. કોઇ વળી એમ પણ કહેતું કે કોઇ દુરમનોએ - છુપી રીતે એમને સ્ટીમરપરથી દરિયામાં ફેંકી દીધા. આમ જૂદે જૂદે મુખે જૂદી જૂદી વાણી સંભળાતી; પણ રાવસાહેબનું શું થયું એના ખરા ખબર કોઇ ચંપાને આપી શક્યું નહિ.

સ્ટીમર મુંબઈ આવી પહોંચતાં ચંપા પોતે સ્ટીમરના કેપ્ટનને મળી, પણ રાવસાહેબ શી રીતે શુભ થયા એ કોયડો કેપ્ટનને માટે અણઉકેલ હોય એવી રીતે કેપ્ટનને કાન આડા હાથ દીધા અને બાણાવ્યું કે અકસ્માતથી દરિયામાં પડી ગયા હોવા જોઇએ, એ સિવાય બીજું કંઇપણ બન્યું નથી.

જગતે એમ જ બાણ્યું કે રાવસાહેબે દરિયામાં પડી આપ-લાત કર્યો. આ વાતને ત્રણ માસ થવા આવ્યા. ચંપાએ રયામરાવ મારફત બહુબહુ તપાસ કરાવી પણ આખરે એમ જ બાણ્યું કે રાવસાહેબ દરિયામાં પડી ગયા હોવા જોઇએ. સ્ટીમરપરથી રાવસાહેબનો કેપ્ટને આપેલો સામાન ચંપાએ ખરાબર જાળવી રાખ્યો હતો. પોતાના મગજની સ્થિરતા થતાં એ સામાનમાંનું દરેક કાગળોનું ચંપાએ ધ્યાન રાખીને જોયું-અને એમાંથી એક કાગળ નીકળ્યો એમાં લંબેલી ચાર લીટી ચંપાએ ઉતાવળે વાંચી:

ચંપામાં ત્રણ ગુણ છે,
કૃપા રંગ ને વાસ;
અવગુણ એક વડો રહ્યો,
કે ભ્રમર ન જાયે પાસ !
લી. આનંદરાવ

પત્ર મોકલનાર,
આનંદરાવ

૦/૦ સરદાર હોટેલ, મુંબાઈ

ચંપા આ કાગળ વાંચી ગુસ્સામાં લજ્જી ઉઠી. “ આ ખેલો આનંદરાવ ! તે દિવસે જ મને એ શયતાન લાગ્યો હતો. ” એ મનમાં ને મનમાં બબડી. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એ ઉઠી. કાગળોના બંડલમાંથી એક હિસાબનું પત્રક ચંપાને હાથ લાગ્યું. એ પત્રક જોતાં ચંપા જાણી શકી કે રાવસાહેબે જાવામાં રહી કરેલા ખાંડના વ્યાપારમાં ત્રીસ લાખ રૂપિયાનો ફાયદો કર્યો હતો. આ રીતે ત્રીસ લાખ રૂપિયા કમાનાર આપઘાત કરે એ ચંપાને સંભવિત ન લાગ્યું.

ચંપા હજી એ કાગળીયાં તપાસતી હતી તેટલામાં એના નોકર ગોપાલે એક પરખીડીયું ચંપાના હાથમાં મૂક્યું.

ચંપાએ ઉતાવળે એ પરખીડીયું ફેંડ્યું. ટેલીફોન આગળ ગઈ. અને પોલીસને ટેલીફોન કરી બોલાવી આ કાગળ સોંપવાના ઇરાદાથી એણે પોલીસચોક્કાનો નંબર ટેલીફોનની ચોપડીમાં જોવા ચોપડી પર હાથ નાંખ્યો.

ખીજી પળે કંઈ વિચાર આવતાં એ ઘોબી. પોલીસને ખબર આપવા પહેલાં આનંદરાવ જોવા પાપીને પણ એક તક આપવા માટે એનું હૃદય દયાથી દ્રવ્યું.

એ પોતાના ટેબલ પાસે આવી અને એણે ખડીયો કલમ લઈ આનંદરાવને નીચેની ચાર લીટીઓ લખી નાંખી.

ચંપકવરણી ખરી રાધિકા,
બ્રમર હરીનો દાસ;
માતા જાણી તે થકી
એ બ્રમર ન જાયે પાસ !

‘ આનંદરાવ ચતુર હશે તો આ લીટીઓનો અર્થ સમજી જશે અને ગધેડો હશે તો નહિ સમજે ’ એમ મનમાં ને મનમાં એ બબડી.

સાંજે ચાર વાગે રાધા મળવા આવી ત્યારે ચંપાએ ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં આનંદરાવની ચીઠી રાધા પર ફેંકી.

“ આ તારો આનંદરાવ. ”

રાધાએ ચીઠી વાંચી કૃત્રિમ ગુસ્સો ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ બદમાશ લાગે છે ! ”

“ પણ તમારા જેવા એવાઓને સાથે ફેરવે એનું શું ? ” ચંપાએ ગુસ્સામાં બહેન સામે બેથું.

“ હું જરૂર આજે એની ખબર લઇશ. ”

“ એના મનમાં એ શું એમ સમજે છે કે ચંપા હવે નવ-શિયાતી થઇ છે ? એને ખબર નથી કે ચંપા સદૈવ સનાય છે. ધર્મ અને સત્ય ચંપા પર નિરંતર છત્રછાયા તરીકે વિરાજે છે. એ શયતાનને કહેજે કે ફરી પાછા આવા પત્રો ન લખે. ”

રાધાએ ચંપાને શાંત કરી, અને પોતે બધી બરાબર વ્યવસ્થા કરશે એમ સમજાવી સાંજે એ પોતાને ઘેર ગઇ.

હમેશના નિયમ મુજબ જમી પરવારી પોતાના બંગલાની અગાસીમાં બેસી ચંપાએ પ્રાર્થના શરૂ કરી:

દીનન દુખ હરન દેવ

સંતન હીતકારી...

પ્રાર્થનામાં તલલીન થયેલ ચંપાનો નયનો પર પાછળથી કાંઈએ જો હાથ દાખ્યા. ચંપા જોરથી સફાળી ઉઠી અને એક ઝાટકાથી છૂટી થઇ હાંફતી હાંફતી ગુસ્સાથી સામે જઇ ઉભી રહી.

“ કાણુ પેસો શયતાન આનંદરાવ કે ? ”

આનંદરાવ કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના ચંપાના શરીર પર ઘસ્યો અને એનું માથું બે હાથથી પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. જવાબમાં ચંપાએ એનાં બાબરો પકડ્યાં ને બેંચતાણમાં આનંદરાવના માથા-પરના બનાવટી બાલ ઉખડી ગયા અને સફેદ બાલવાળું તાલકું

ચંપાએ જોયું. એ એક કાણું થોભી. આ માણસ કોઈ ભેદી જણાય છે. એણે હવે ધારી ધારીને એના મુખ તરફ જોયું. પોતાની આંખોએ એ હાથે ચોળી ફરી જોયું અને ખાતરી કરી.

“ ખીલું કાણુ હોય ? ” રાવસાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

પોતે સ્ટીમરપરથી ગુમ થવા વિષે કેપ્ટન સાથે કેવી રીતે મસલત કરી, કેપ્ટનને પૈસા આપી શી રીતે એ જાહેરાત ફેલાવી, રાધા અને શ્યામરાવને કેવી રીતે હાથમાં લીધાં વગેરે સમજાવી ચંપાને શાંત કરી ત્યારે ચંપા બોલી ઉઠી કે:

“ આ બધું શા માટે ? ”

“ ચંપા એ ખરેખર ચંપા જેવા ગુણ ધરાવે છે કે નહિ જોવા માટે. ”

ખીજે દિવસે વર્તમાનપત્રોમાં મોટા અક્ષરે જાણ્યું કે:

“ ગુમ થયેલા મીલ માલેક સહિસલામત આવવી પહોંચ્યા. ”

“ ઉપજેલો વૈરાગ્ય. ”

“ રાવસાહેબ નામના મુંબાઈના મીલ માલેક જે જવાથી આવતી સ્ટીમરમાં ગુમ થયા હતા તે એકાએક વહાણ મારફત ગઈ કાલે મુંબઈને ડિનારે આવી પહોંચ્યા છે. રાવસાહેબના આવવાથી એના મિત્રો સગાંઓ અને સ્નેહીઓમાં બહુ ખુશાલી પેદા થઈ છે. રાવસાહેબના સદ્ગુણી પત્ની સૌ. ચંપાની સલાહથી રાવસાહેબે મીલના બધો વહીવટ શ્યામરાવ ચીટણીસ નામના એમના આદુને સોંપી દીધો છે. પોતાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં નાસિકની પંચવટી આગળ એક પર્ણકુટિ બાંધી, આ સંસ્કારી દંપતી ગરીબ યાત્રીઓની સેવા કરવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યાં છે. ”

કાપડિયો પતિ

વસંતપંચમીને દિને હું જીવનની વસંતમાં દાખલ થયું. મહારે અંગેઅંગ આજે વસંતની ચેતના ફરકતી મહેં દીઠી.

મહારા પિતાશ્રીને કન્યા કેળવણી તરફ પક્ષપાત હોવાની મહેને ભણાવવા પાછળ એમણે ખાસ લક્ષ આપ્યું. અમારી જ્ઞાતિમાં કન્યા કેળવણીને અંગે ખૂબ વિરોધ હતો. દીકરીને ભણાવવાથી પરિણામ ભુરાં આવે છે એવી લોક માન્યતા આખીએ જ્ઞાતિમાં ધર કરી ગઈ હતી. ‘દીકરીઓને ક્યાં કમાવા જવું છે.’ એવી દલીલ કરી જ્ઞાતિના મહેાટેરાઓ હમેશાં કન્યા કેળવણીની વિરુદ્ધ હાથ ઉઠે.

કરતા. લાણેલી કન્યા વંદી, જાય એમ કહેવાને પણ આ મહાજનો-
અચકાતા નહિ.

મહારા પિતાને સંતાનમાં હું એકજ હોવાથી પુત્રના લાડદોડથી
મહને એણે ઉછેરી. હું ઉંચી કેળવણી લઈ શિક્ષણના પ્રદેશમાં આગળ
વધું એ જોવા એ હરહમેશ આતુર રહેતા. ન્હાનપણથી વિદ્યા સંપા-
દન કરવામાં હું તેજ હોવાથી ઝડપથી આગળ વધી, વધતાં વધતાં
બી. એ. ની ઉપાધિ મેં માન સહિત મેળવી.

જે જ્ઞાતિમાં આઠ દસ વર્ષે દીંગલા દીંગલીના ઘર મંડાય
એમાં હું બી. એ. સુધી પહોંચી ત્યાં સુધી કુંવારી રહી એટલે
સહુને મહારા તરફ આંગળીચિંધણું થયું. અમારી જ્ઞાતિનો સમુહજ
ન્હાનો. વિદ્યા સંપાદન કરવાની વૃત્તિ લાગ્યેજ કોષમાં દેખાતી એટલે
કેળવણી લેનાર યુવાનો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ હતા. એ યુવાનો તરફ
મહારા પિતાએ પહેલેથી લક્ષ આપ્યું હતું પણ એમાંનો કોષ મહારો
પતિ થાય એવી લાયકાતવાળો એમને લાગ્યો નહિ.

હું કોલેજની કન્યા બની ત્યાં સુધી લગ્ન વિષે મહારા દિલની
એક પણ પાંખડી ફરકી નહોતી. ઇન્ટર પાસ થઈ અને બી. એ.
કક્કાસમાં દાખલ થતાં એક બે પ્રસંગોને લીધે મહારા દિલના તારમાં
ઝણઝણાટી આવી.

ઉન્હાળાની એ રમણીય સાંજ હતી. હું ચર્ચગિટના દરિયાનાં
પથરોપર ખેસી ટ્રેનની રાહ જોઈ રહી હતી. એવામાં પથરાની
પાસેની સડક પરથી પસાર થતા એક યુવકે એક બંધ પરખીડીયું
મહારા ઉપર ફેંક્યું. મહારી આંખો સમુદ્રની સપાટીપર હતી એટલે
મહારો વાંસો સ્ટેશન તરફ હતો. ફેંકનારની કુશળતાથી એ પરખી-
ડીયું મહારા જોળામાં પડ્યું. મેં ચમકીને પાછળ જોયું તો એક
યુવાન દોડતો દોડતો સ્ટેશનનાં પગથીયાં ચડી ગયો.

મહેં સહેજ ગુસ્સામાં એ પરખીડીયું ફાડી નાંખવા આંગળીયો ચલાવી પણ ખીજ કાણે એમાં શું છે એ જોવા અને જાણવાની છતાં જાણી નહોતી. હું કોલેજમાં લખતી છતાં હજી મુધી મહારો કોઈ યુવાન મિત્ર બન્યો નહોતો. હું અભ્યાસ દરમિયાન યુવાનો તરફ બહુજ એકદમ રહેતી. મહારા માતા પિતાના ચારિત્રે મહારે ચારિત્ર ધડાયું હતું એટલે કોઈ પણ યુવાનના ચાળા ચરકા કે નેત્રપલ્લવીની મહારા પર કંઈ અસર જ નહોતી. અભ્યાસ એજ મહારે સર્વસ્વ મહને લાગતું. મહારી યુવાની અભ્યાસ પાછળ તલ્લીન બનેલ હોવાથી એને ખીજો માર્ગ લેવાનો અવકાશ જ નહોતો. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાકાએ મહારી મૈત્રી શોધેલી પણ મહારા પર કોઈની કંઈ અસર થતીજ નહિ એટલે કેટલાક તોફાની વિદ્યાર્થીઓ મહને સતયુગની કન્યા કહી મહારી પાછળ મહારા વાતો કરતા.

આવી સ્થિતિમાં મહારા પર કોઈનો પત્ર આવ્યો. હોય તો તે આવે જ. પરખીડીયું ફાડવાને તૈયાર થયેલી આંગળીઓએ પરખીડીયું ફાડી સફાઈથી ધડી કરેલો પત્ર ખોલ્યો. દરિયાની દૂર દૂરથી આવતી પવનની લહરોમાં મહેં એ પત્ર વાંચ્યો.

“કુ. સીતા.

કોલેજના ગયા ગેધરીંગમાં હું આવેલો ત્યારે તારું દર્શન મહને થયેલું. હું કોલેજનો જૂનો વિદ્યાર્થી છું. મહને એક વાત કહેવા દ્યો કે કોલેજની કન્યામાં તમારા જેવી કન્યાઓ જો હોય તો આખીયે શિક્ષણ પ્રણાલી શોભી ઉઠે. તમારા વિષે મહેં ઘણું ઘણું સાંભળ્યું-જાણ્યું તમારાં વખાણ કરવા બેસું તો તો એક નહાનકડી ચોપડી લખાય એટલે ટૂંકમાં જ કહેવાનું છે એ લખી નાંખું છું.

તમારી સાતિમાં તમારે લાયક કોઈ લાણેલ પતિ નથી.

ઘણાખરા યુવાનો કાપડિયાની દુકાન માંડી બેઠેલા છે. ત્હમારા જેવું શિક્ષિત રત્ન એક કાપડિયાની ડોકે પડે. એ તો કાગડાની ડોકે હંસલી પડ્યા જેવું થાય. એટલે શાતિનાં બંધન તોડી ત્હમે મ્હારાં સહચારિણી બનો એ હેતુથી આ પત્ર લખ્યો છે. મ્હારી વધુ ઓળખ કરવી હોય તો કાલે આજ સ્થળે સૂર્યાસ્ત સમયે મળીશ,

લી. સીતાના સ્નેહનો ભૂખ્યો 'રામ.'

પત્ર વાંચતાં મ્હારા ચરીરમાં ઝણઝણાટી થઈ. નહિ અનુભવેલ લાગણીનાં પૂર રોમરોમ ચડ્યાં. હું ઉતાવળે ઉઠી અને ચંત્રવત થેર પહોંચી. પેલો પત્ર તો મ્હેં દરિયાને કાંઠેજ કાઢીને ફેંકી દીધો.

પતિ અને પત્ની મળીને એક મનુષ્ય 'સંપૂર્ણ' મનુષ્ય બને એ વિચાર મ્હને આજે પહેલ વહેલો આવ્યો. મ્હેં અભ્યાસ દરમ્યાન પ્રેમના પ્રસંગો, પ્રેમના પત્રો વાંચેલા. પણ મ્હારા પર એની કંઈ અસર થતી જ નહિ. આજે હું ખીજી જ બની ગઈ. આખી રાત્રી બેચેનીમાં કાઢી.

સહવારના ઉઠીને હું બારીમાં ઉભી ત્યાં સ્હામેથી એક યુવાનને હાફક્રાટના ખીસ્સામાં હાથ નાંખી મ્હારી બારી તરફ જોતો ઉભેલો મ્હેં જોયો. એ યુવાનના મુખપરની સરળતા મ્હને અદ્વિતિય લાગી. જીવનમાં કોઈ પણ દિવસ કોઈ યુવાનને મ્હેં નીરખીને જોયો હોય તો તે આજેજ. મ્હારી ને એની દૃષ્ટિ મળી. એ દૃષ્ટિ ખીજું સ્વરૂપ ન પડે એ માટે હું ઘરમાં ચાલી ગઈ.

હું થોડી વાર પછી મ્હારા પિતાના ઓરડામાં ગઈ તો ત્યાં મ્હેં એજ યુવાનને બેઠેલો જોયો. મ્હારા પિતા એની સાથે કંઈક ખાનગી વાત કરતા હોય એમ લાગવાથી હું પાછી હઠી. મ્હને જોઈને મ્હારા પિતાએ મ્હને બોલાવી.

“ સીતા ! અહિં આવ ત્હાં કામ છે. ”

“ તમારી મેળે તમે શીખી ન શકો ? ”

મહારી મીઠી મશ્કરીનો જવાબ મહારા પતિએ, મીઠાશથી આપ્યો.

“ ગુરૂ વિના જ્ઞાન મળતું નથી. કોઈ વખતે પુરૂષ સ્ત્રીનો ગુરૂ થાય તો કોઈ વખત સ્ત્રી પણ થઈ શકે. તો તું મહારી ગુરૂ થા. ”

મહારા પતિ સ્વભાવે બહુજ સરળ હોવાથી મહેને એનો સહવાસ ગોઠ્યો. કાપડિયા તરીકે એમનું નામ મશહૂર હતું. અમારી જ્ઞાતિમાં એમનું કુટુંબ સુખી ગણાતું. મહારા સસરાની કાપડની દુકાન હતી. મહારા પતિએ ચાર અંગ્રેજી ભણ્યા પછી કાપડની દુકાને બેસી પિતાનો બોલો આજો કર્યો હતો. કાપડિયો એટલે સંસ્કાર કે શિક્ષણનો દુરમન એવી વાતો મહેને નહાનપણમાં સાંભળેલી પણ મહારા પતિના સહવાસમાં એ વાતો મહેને આજે ખોટી લાગી. મહારાં સાસુ, સસરા તથા નણંદ પણ મહારા મહાસુ માનથી જોતાં. હું ગ્રેજ્યુએટ થયેલી છું એટલે જાહેલી, તોછડી કે અભિમાની હાઈશ એવી માન્યતા એ જૂના જમાનાનાં માણસોની હતી પણ વધુ સહવાસે એ વૃદ્ધ સાસુ સસરાને પણ ખાત્રી થઈ કે કોલેજના શિક્ષણથી તો સંસ્કાર બળ વધે છે. ત્રાંબાના વાસણમાં છાશ પડે તો છાશની વિકૃતિ થાય અને જો કાંસા કે રૂપાની તાંસણીમાં છાશ પડે તો એવી ને એવી રહે. તે પ્રમાણે કેળવણી છાશ રૂપ છે. માત્ર પાત્ર પ્રમાણે એની અસર થાય છે. આ પ્રમાણે મહારાં સાસુ મહેને કહેતાં.

મહારાં માતા પિતા પણ મહેને સુખી જોઈ રાજ થયાં. કાપડના તાકાં કાઢનાર પતિની હું પત્ની થઈ છું એમ કહી મહારી કોલેજની બહેનપણીઓ કોઈ કોઈ વખત મહારી મશ્કરી કરતી પણ મહેને એની અસર આછી થતી.

મહારા પતિના દિલમાં પણ મહારે મોટે માન હતું. એ મહત્તે જોધને સુખી દેખાતા. અમને લોકો સીતારામ તરીકે ઓળખતાં.

મહારા પતિના હાસ્યમાં હું હસતી, એની મીઠી વાણીમાં હું રાચતી. મહારો ટેનીસન, મહારો સ્કૉટ, મહારો શેલે, મહારો વર્ડઝવર્થ મહત્તે મહારા રામચંદ્રમાં સમાઈ ગયેલા દેખાતા.

રોજના હસતા રામ, આજે કપડાં પહેરીને બહાર જતા હતા. મહું એના ચહેરાપર ઉદાસિનતા આજે પહેલવહેલી દીઠી. એમને ઉદાસ જોઈ હું પણ ઉદાસ થઈ ગઈ.

“ કેમ આજે મોહું હસતું નથી. ”

“ મહત્તે ત્હારો પતિ થતાં આવડતું નથી તેથી. ”

રોજ તો આ વાક્ય મરકરીમાં એ બોલતા પણ આજે એમનાં મોઢાનાં લાવમાં મહત્તે ફેરફાર લાગ્યો.

“ કેમ એમ બોલો છો ? ”

“ હિને આ સાદો કાટ, આ ઘોતીઉં, આ ટોપી એ બધું કેમ ગમે છે ? ત્હારા જેવી ગ્રેન્યુએટ પત્નીને તો કાંઈ હેટને પાટ-લુનવાળો પતિ જોઈએ. ”

કાંઈ દિવસ નહિ ને આજે આ શબ્દો મહારો રામ કાઢે એ મહત્તે રચ્યું નહિ.

“ નાથ હજી તો આપણી જીવન-ઉપાનો પહેલો પહેલ છે એટલે લામાં આવાં ઉદગાર ત્હમારા મોઢામાં શોભે ખરા ! ? ”

“ સીતા ! હું શેક્સ્પીયર વાંચી ન શકું, હું ધલા બ્લીલર વીલક્રાફસનાં કાવ્યો સ્હમજી ન શકું. હું તો કાપડિયો કહેવાઉં. જીન કે ડકનાં તાકાં ફાડવામાં કે બહુ તો વાચલને ગરમ કાપડ વેચવામાં સ્હમજી શકું એટલે ત્હારો હું જોડીલર ન કહેવાઉં. ”

“ એક પ્રિયતમાને મન શેક્સ્પીયર વાંચનારો અને કાપડ ફાડ-

નારો જન્મે સરખાં છે. પ્રેમ એ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. જેને એ સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં એને મન આ જાતના બેદ નથી હોતા. ”

“ તું કહે કે ના કહે પણ એક કાપડિયો પતિ ત્હારે લાયક ન ગણાય. ”

“ એટલે ! ? ”

“ એજ્યુએટને તો એજ્યુએટ મળે તો જ એ સુખી થાય. ”

“ એ વાત સાચી હશે. પણ મ્હારે મન તો ત્હમે એજ્યુએટથી પણ વિશેષ છે. ચારિત્ર અને શીલવંતુ હવન ગાળનાર પતિ મળે એથી વિશેષ મુન્દરી હવનને શું જોઈએ ? ”

મ્હારા પતિએ આ સાંભળી મ્હારી મામે મીટ માંડી. મ્હારો હાથ પકડી એ પાછા ફર્યો અને પોતાના ઓરડામાં લઈ જઈ ખીરસામાંથી એક ચીડી કાઢી મ્હારા હાથમાં મૂકી.

“ સીતા ! આ વાંચ ”

મ્હું થડકતે શ્વાસે એ ચીડી ઉઠેલી.

“ શ્રી રામચંદ્ર. ”

ત્હમારે ને મ્હારે પિછાણ નથી. પણ ત્હમારે માટે મ્હું થાણું થાણું સાંભળ્યું છે. ત્હમે કાપડના વેપારી છો છતાં એક ચારિત્રવાન યુવાન તરીકે ત્હમને સહુ કોઈ પિછાણે છે. તું પણ ત્હમને એ રીતે જ પિછાણું છું. આટલી ઓળખાણે આ પત્ર લખું છું અને જણાવું છું કે ત્હમે એક કોલેજની કન્યાનો ભવ બગાડ્યો છે. એ કોલેજની કન્યા સીતાને ત્હમે ત્હમારી પત્ની બનાવી દેશને નુકશાન કર્યું છે. સીતા જેવી ભણેલી કન્યકા કોઈ એજ્યુએટને પરાણી હોત તો એનો ઓર વિકાસ થાત. એ દેશના નાદરજવાનમાં બહાર આવી શકત. ત્હમારી પત્ની થયા પછી એનો વિકાસ અટકી ગયો છે. એ દેશની મટી એક યુવાનની બની છે. ત્હમને

નથી લાગતું કે એનાપરથી ત્હમે ત્હમારો હક્ક ઉઠાવી લ્યો. અને એને છૂટી કરો તો- એ વધુ સુખી થાય ? ત્હમારું અને એનું નોંડું કેન્નેડું લેખાય. પત્ની એન્નયુએટ અને પતિ કાપડિયો એ એના મેળ શી રીતે મળે ? માટે મ્હારી સલાહ માનતા હો તો ત્હમે ખીજી ત્હમારે લાયક સ્ત્રી પરણો અને સીતાને છૂટી કરો.

લી. ત્હમારો હિતેચ્છુ ‘ રામ. ’

‘ આ પત્ર વાંચી મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. મ્હારા લગ્ન પહેલાં ચર્ચગેટને દરિયે જે પત્ર મળ્યો હતો તેને મળતા જ આ અક્ષરો લાગ્યા. કોઈ બાણેલા યુવાનનું આ કાવતરું છે એવી મ્હને ખાત્રી થઈ ગઈ. મ્હારા પતિ તો મ્હારા સામી મીટ માંડી રહ્યા હતા.

“ કેમ સીતા ! શું વિચાર છે ? ”

જન્મજન્મમાં હું રડી પડી.

(૩)

મંદરાત થવા આવી હતી. એકાએક મ્હારી આંખ ઉઘડી ગઈ. દીવાના અજવાળામાં મ્હું મ્હારા પતિને ચોપડી સાથે તલ્લીન થયેલા નોંયા.

હું પથારીમાંથી ખેઠી થઈ.

“ અત્યારે શું વાંચો છો ? ”

“ વાંચવાનું. ” એણે હસીને જવાબ આપ્યો.

“ એવું તે શું રસિક વાંચવાનું છે કે દીવે આંખો બગાડો છો ? ”

“ શેલેનાં કાવ્યો. ”

“ શેલે ! ” હું અભયખીથી ઉછાળા અને એમની વધુ નજદીક ગઈ.

મહારી અભયખી વચ્ચે મહેને એમણે ચાર અંગ્રેજી કાવ્ય સહમળવ્યાં.

“ હમને તો અંગ્રેજી ભાષા પર સારો કાબુ છે. ”

“ એમ લાગે છે ખરું. ” ફરીથી એમના મુખ પર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

“ આટલો બધો અભ્યાસ ક્યારે કર્યો ? ”

“ હમણાં જ. ”

“ હમણાં એટલે આ કંઈ એક એ દિવસનું પરિણામ તો ન જ હોય. ”

“ સાચી વાત. ”

“ ત્યારે કહો ત્હમે આ બધું ક્યાંથી શીખ્યા ? ”

“ તું કાપડિયા પતિની પત્ની થઈ છો એવું ત્હને નુ લાગે એટલા ખાતર આપણા લગ્નના દિવસથી જ મહેં મહારો અભ્યાસ વધાર્યો છે. દુકાને એ કલાક હું આ ભાષાના અભ્યાસમાં કાઢું છું. અને રાતનાં તું સુઈ જાય પછી પણ કલાકો સુધી એની પાછળ હું પડ્યો છું. ”

“ આ બધી તકલીફ શા માટે ? ”

“ માત્ર ત્હારે માટે ? ”

“ એટલે ? ”

“ લણેલો સમાજ ત્હને મેણું ન મારે અને કાપડિયા પતિની પત્ની તરીકે ત્હારા તરફ તિરસ્કારથી ન જુએ એટલા માટે. ”

“ પણ ત્હમે આ બધું બહુ ઝડપથી શીખી લીધું. ”

“ સીતા ! કાપડિયો સાચો અને તો સ્વરાજ ઘેર લાવે

એટલી તાકાત એનામાં હોય છે. સાચો કાપડિયો જે ન કરે એટલું ઓછું.”

“ એમ કેમ ? ”

“ નોકરમાંથી શેઠ બનેલો કાપડિયાઓની જો ત્હને ઓળખાણ કરાવું તો એમાંથી ટ્રેન્ડ્યુએટને ભૂલાવે એવા તેજસ્વી અને શુદ્ધિમાન માણસો મળી આવે. ”

મહારી અબ્બાસ પતિએ પોતાનો અભ્યાસ વધારી દીધો. એમની ખંત એમનો ઉત્સાહ તથા એમની કાર્ય-શક્તિનાં તેજ મ્હને અનોખાં લાગ્યાં.

મહારા પતિનો અભ્યાસ વધતો જોઈને મ્હને આનંદ થયો. હવે અમે પતિ પત્ની રોજ સાથે જેસી શિક્ષણમાં રસ લેતાં. કેલેજના અભ્યાસક્રમમાં ચાલતાં સધળાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ મહારા પતિએ ઘેર બેઠા કરી લીધો. એને માત્ર ટ્રેન્ડ્યુએટની ડીગ્રી નહોતી પણ એ ટ્રેન્ડ્યુએટથી પણ અધિક જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યા.

આજે રહેવારની ટપાલમાં સ્ત્રી સમાજના વાર્ષિક ઉત્સવનું આમંત્રણ મ્હને મળ્યું. ન્હાનપણથી મ્હને જાહેરસમારંભોમાં જવાનો શોખ નહોતો એટલે હું લાગ્યેજ આવા ઉત્સવમાં લાગ લેતી, પણ આજના આમંત્રણમાં મંત્રી બહેનનો બહુ આગ્રહ હતો એટલે રહાંજે જવાનો મ્હેં ધરાદો કર્યો.

જમવાનો વખત થયો છતાં આજે દુકાનેથી એ હજી આવ્યા નહોતા. થોડી વારમાં મહારા પતિને બદલે દુકાનનો માણસ આવ્યો અને જણાવ્યું કે આજે એમના એક મિત્રના પુત્રની વરસગાંઠે હોવાથી એમને મિત્ર સાથે બરોલી જવું પડ્યું છે. રાતે ઘેર આવશે. ઘેર આવ્યા વિના પરબારા આ રીતે ગયા એ મ્હને રૂચું નહિ.

રહાંજે ચાર વાગે સ્ત્રી સમાજના વાર્ષિક ઉત્સવમાં જવા માટે.

હું તૈયાર થઈ. મ્હારાં સાસુ, સસરા તથા નણુંદ હમણાં દેશમાં રહેતાં હોવાથી હું ઘરમાં એકલી જ હતી. નોકરને ઘર સોંપી હું ઉત્સવસ્થાન તરફ ગાડી કરી ગઈ.

અલખેલી મુંબઈની અલખેલી સુંદરીઓથી મારવાડી વિદ્યાલયનો હોલ ચીકાર થઈ ગયો હતો. મુખ્ય વક્તાની વાટ જોવાતી હતી. સમાજનાં મંત્રી બહેને મ્હારો હર્ષથી સત્કાર કર્યો અને જણાવ્યું કે “આજ તો ત્હમે આવશો જ એવી મ્હારી ખાત્રી હતી.”

થોડી વાર થઈ. હોલમાં તાળીઓ પડી, મંડળનાં પ્રમુખ સાથે મુખ્ય વક્તા વ્યાસપીઠ પર ચડ્યા.

વક્તાને જોઈ હું થંબી ગઈ. એ તો મ્હારા પતિ રામચંદ્ર. બરોલીને બદલે મ્હેં એમને અહિં જોયા એટલે મ્હારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હું વિચારમાંથી જાગૃત થાઉં તેટલામાં તો પ્રમુખ બહેને વક્તાની ઓળખાણ કરાવી.

“બહેનો !

આજના વક્તા શ્રી રામચંદ્રભાઈને ત્હમે ખીલ રીતે સહુ કાંઈ ઓળખો છો. એમને માસિકા અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ છે એમને એમનાં લખાણોનો સારો પરિચય છે. ‘બ્રહ્મચારી’ના ઉપનામથી એમનાં લખાણો આજે ગૃહેગૃહે વંચાય છે. આપણા લેખકોમાં એમનું સારું સ્થાન છે. સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોનો એમનો અભ્યાસ સુંદર છે. જાહેર જીવનમાં એમને રસ લેતા કરવાનું માન આપણાં શ્રેષ્ઠગૃહ બહેન સૌ. સીતાદેવી કે જે એમનાં પત્ની થાય છે એમને ફાળે જાય છે.”

પ્રમુખ બહેને મ્હારાં વખાણ કર્યો. હું તો આ બધું માંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી.

મ્હારા પતિએ ‘સુંદરી જીવન’ એ વિષે સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું.

‘અહચારી’ની સંજાથી લખનાર લેખકને શ્રોતાઓએ તાળીઓથી વધાવી લીધા.

x

x

x

“ આ બધું ત્હમે મ્હારાથી છુપાવ્યું શા માટે ? ”

“ કાપડિયા પતિની પત્ની થવામાં ત્હને સંકોચ થાય છે કે નહિ એ જોવા માટે. ”

“ પણ આટલું બધું અંધારામાં હોય ? ‘ અહચારી ’ તરીકેનાં ત્હમારા લખાણો તો મ્હેં વર્ષોથી વાંચેલાં. ”

“ સીતા, રામ તરીકે લખેલા પત્રો પણ મ્હેં ત્હારી પરિક્ષા કરવા માટે જ લખેલા. ” પેલા બે પત્રોનો આજે એમણે ભેદ ફેાડ્યો.

“ ત્યારે તો ત્હમે જખરા કાપડિયા આવા જખરા હોય છે એ તો મ્હેં આજે જાણ્યું. ”

“ હજી તો હવે જણાશે. ”

“ પણ રામ આવા કપટી નહોતા. મ્હારા રામ આવાં કપટ શા માટે કરતા હશે ? ! ”

“ સીતાનો સાચો પ્રેમ મેળવવા ખાતર. ”

મ્હારા રામ આજે અતેરા પ્રેમહાસ્યે હસ્યા.

નવો નિશાળીઓ

“ ધી નો ભાવ આજે શું છે ? ”

“ બાર આના લેખાય. ”

“ તેર આના તો હમણાં જ પાનાચંદ ગાંધીએ કહ્યા ને ? ”

“ પાનાચંદ તો દીવાળીઆનો દીકરો છે એને ક્યાં કોઈના લખેને આપવાના છે ! ” મુળચંદ બખાઈએ બખાઈને કરતાં કરતાં દીવાળી સામે જોયું.

“ ના પણ પાનાશેઠ, ઈસન આગળની દુકાનવાળાએ પણ તેર જ આના કહ્યા. ”

“ તને ખબર નથી માલુડી એ બધા તારૂં મોઢું નેધને લાવ કહે છે. ”

“ એટલે ? ”

“ એ તું ન સમજે. પણ એ વાત રહેવા દે. તારે બાર આને ધી આપવું હોય તો આ છાબડાં તૈયાર છે અને રૂપિયા પણ કલદાર તૈયાર છે. ”

પાનાચંદે હાથમાં છાબડાં લીધાં અને ધીવાળી તરફ હાથ લાંબો કર્યો.

“ એમ ન થાય. તેર આના લાવ આખાય ગામમાં હોય અને હું તમને બાર આને આપું તો મારો આતો ખીજાય. ”

“ તારી મરજી. તારા આતાને મારે નામે કહેજે કે પાનાચંદે ધી લઇ લીધું. છોકરી, તુંને ક્યાં ખબર છે કે તારી ત્રણ પેઢીથી આ બપાઇની દુકાને જ ધી આવે છે. ”

“ ઇ જીનવાણી નાતો હું જાણું છું, એટલે તો ચોકમાં ધણાય બાણીઆ મને બોલાવે છે તો પણ હું ધી આપવા તમારે ત્યાંજ આવું છું. ”

“ ત્યારે ડાહી થઇ જ. ચાલ દોઢું માથે લેજે. ઉતાર તારી ગાળી. ”

“ એમ ન બને. અમે ગરીબ માણસ કહેવાઇએ. તમારે મહાજને તો અમારી નજર રાખવી નેધએ. ”

“ ચાલ લે બે દોઢીઆં માથે, સાડખાર આના, હવે જરાય એચીશ માં. ”

પાનાચંદે માલુ પાસેથી ધીની ગાળી ઉતારી તોલ શરૂ કર્યો. માલુ દુકાનની ડોર પર બેઠી, પણ જેમ મૂકને નેધ મધમાખીઓ ખેંચાઇ આવે તેમ કંઇક જીવાન વેપારીઓનું ધ્યાન પાનાચંદની દકાન તરફ ખેંચાયું. આકાશમાં અંધકાર હોય અને વીજળીનો

ચમકાર થાય તેવી રીતે પાનાચંદની દુકાને રૂપ અને લાવણ્યના ચમકારે જતા આવતા સર્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“ કાં બાપા ! શું લાવે શ્રી લીધું ? ”

“ સાડાબાર આના આપ્યા. ”

“ કીક ક્યું. શ્રી સાઈ લાગે છે. ક્યાંનું છે ? ”

“ ખીલેશ્વર ને આસીઆપાટનું શ્રી, જે જગત આખામાં વખણાય છે. ”

“ આ બાઈ ખીલેશ્વર રહે છે ? ” જુવાને છાબડાં તરફ મીટ માંડીને ખેડેલી માલુ તરફ નજર ફેંકી.

“ હા બરડામાં રહીએ છીએ. ” માલુએ મીઠા અવાજથી કહ્યું.

“ મોહન ! શ્રી તારા જેવાએ ખાસ ખાવા જેવું છે. જોયું આનું નામ તે શ્રી. ” બોલતાં બોલતાં પાનાચંદે હથેળીમાં શ્રી લઈ મોહન સમક્ષ ધર્યું.

“ ત્યારે કાકા મોહલી આપો બધુંય. લાવે લાવ સમુત્થા ના ? ”

“ લાવે લાવ હોય ? તારા જેવા કમાઈવાળા પાસેથી બે પૈસા ન કમાઈએ તો રોટલા ક્યાંથી નીકળે. ”

“ પણ આ શ્રીવાળીના દેખતાં જ તમે નફો લેશો ? ”

“ એ તો અમારો ધંધો થયો. ”

“ તમારે ભલે તેર આના લેવા હોય તો લ્યો, પણ આ શ્રીવાળીને તમારે તો પુરા પૈસા આપવા જ જોઈએ. ”

(૨)

“ માલુ દર સોમવારે હવે રાણાવાવ શ્રી આપવા અચુક આવતી. પાનાચંદનું હાટ એ હવે સૂકી ગઈ હતી. ન્યારે આવે સારે મોહનને ઘેર એ પરખાઈ શ્રી આપી આવતી. બજાર કરતાં મોહન એને એક આનો લાવ વધારે આપતો. ”

રાણાવાવના યુવાનોમાં મોહનની સર્વત્ર અદ્વેષાઈ હતી. મોહન એક જ નહીં યુવાન અવસ્થામાં હીક હીક કમાઈ આવ્યો, રાણાવાવમાં નવાં મકાન ચણ્યાં અને એકઠાથી ત્રણ વર્ષે આવી રાણાવાવ છ-એક મહિના અમનચમન કરી જતો. પરદેશ કમાનારા દેશમાં આવી પોતાની મોટાઈ વધારવા પૈસો ખર્ચવામાં બાકી રાખતા નથી. પરદેશમાં ભલે સામાન્ય હાલતમાં રહેતા હોય, છતાં દેશમાં આવીને લખપતીની માફક રહેવાના કોડ ધણાયને જાગે છે અને પરિણામે દેશમાં તો એવી રીતે રહે છે, કે જાણે પરદેશમાં રૂપિયાનાં ઝાડવાં હોય અને આ બધા ત્યાંથી રૂપિયા તોડીને ટોપલા ભરી લાવતા હોય એવું ગામડાના લોકોને લાગે છે. ખોટા પોરસ, ખોટી મોટાઈ અને ખોટા લખકાનું પ્રદર્શન આવી રીતે ગામડાંમાં ધણાય પરદેશથી આપીને કરે છે. મોહનનું સાવ પોણું નહોતું. એકઠામાં એનો વેપાર હીક મારો ચાલતો, પણ છતાંય પોરસમાં ને પોરસમાં એ ધણી વખત ગળા ઉપરથી ખર્ચ કરી નાખતો.

મોહનની આ સ્થિતિ તરફ એના ગામડાંનાં ધણાય માણસો ધણી વખત ધર્ષાની નજરેથી જોતા તેમાં હવે એક નવી ધર્ષા ઉભી થઈ આ માણ ધીવાળીની.

“જોયું માલજી, આ તમારા મોહનલાલ પેલી ધીવાળીને દસ સોમવારે પોતાને ઘેર લઈ જાય છે.”

“એને પોતાની મોટાઈ તો બતાવવી જ જોઈએ ના? આપણે કોઈની મોટાઈમાં માનીએ નહિ, પછી એ આવા ભોળા ગામડીઆને ન બતાવે તો કેને બતાવે?”

“તમે પણ ભલો માણસ આટલાં વરસ પાણીમાં ગુમાવ્યાં લાગે છે. મોટાઈ શું બતાવે? એમાં તો બીજો ભેદ છે.”

“શું?”

“ પાનાચંદ જખાઈ કહેતા હતા. કાનને દોષ છે. આપણે કંઈ જાણતા નથી. ”

“ પણ શું ? ”

“ ગામમાં હમણાં એક જ વાત થાય છે કે એ ઘીવાળીને મોહન લલચાવી રહ્યો છે. ”

“ રામ રામ કરો ભાઈ રામ રામ ! એ ઘીવાળી ચારણીચાણી છે. મોહનનો દાદો સ્વર્ગમાંથી ઉતરે તો પણ એને લલચાવી શકે તેમ નથી. ”

“ ભાઈ પૈસો શું ન કરે ? ”

“ એ પૈસો તમારા મારા જીવાને અલડાવે, ખાટી આવાં જંગલમાં રહેનારને તો એની અસર પણ ન થાય. ”

“ એ કાળ ગયા. ભૂલી જાઓ એ સતજીવનો જમાવો. આજ તો પૈસા આગળ લલલલા નમી પડે છે. ”

“ હું એ માની શકતો નથી. લલે મોહન તમે કહ્યા છો એમ પૈસાના જોરે એને આંજવાના પાસા નાખતો હોય, પણ બરડાની ચારણીઆણીઓ એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મચારણીઓ. હું નથી માનતો કે એ મોહનથી કાંઈ પણ રીતે લોભાય. ”

“ તમે હજી જુના જમાનાના માણસ છો. એ માલીનાં રૂપ જોયાં ? એનું લાવણ્ય જોયું ? એની જીવાની જોષ ? લલલલા રૂપી મુનીઓ હોય એ પણ ગોથું ખાઈ જાય ! ”

“ પણ એથી શું ? એનાપર ગોથાં ખાનારા અમે તેવા નીકળે તેથી શું ? એ પોતે પવિત્ર હોય તો જગત જખ મારે છે. ”

“ તમને ખબર છે ? મોહન એવો પોરસાઉ દેવ છે કે એ ઘીવાળીના ઘીના ઘડને રૂપિયાથી ભરી દેય. ”

“ લલે ભરે, પંછી ? ”

“ પછી શું ? કલદાર રૂપિયા અને સોનાનો નવસરો હાર ભુજો એટલે એ ચારણીઆણી ગમે તેવી હોય તો ‘પણુ...’ ”

“ ત્યાં જ તમારી ભૂલ છે. તમે હજુ એ ગામડીઆઓની વિશુદ્ધતા જોધ નથી. રૂપિયા શું પણ રાજને પણ નીતિને ખાતર લાત મારનારી આહિરાણીઓ, રખારણો, અને ચારણીઆણીઓથી આ ભૂમિ ઉજળી રહી છે અને રહેશે.

(૩)

માલીના દેહ લંડારથી એડનનો આ યુવાન વેપારી ખરેખર મુગ્ધ થયો હતો. એ સોમવારે ઘી વેચવા જંગલમાંથી ન્યારે રાણાવાવ તરફ આવતી ત્યારે પોતાની મેડી ઉપરની ઉંચી અગાશીએથી દુરખીન માંડી મોહનલાલ એ સૌંદર્યકલાની વાટ નીહાળી રહેતો. દર દરથી એ યૌવન મસ્ત ધીવાળી ચાલી આવતી એને દેખાતી, ત્યારથી એની છાતીના ધબકારા વધતા. એ કેરીની ફાડફાડ જેવી આંખો, એ પ્રભુએ નવરે દિવસે ધડેલું મુખડું, એ માંસલ હાથની કરાઈઓ અને તેમાંય છૂટી ઓઢેલી ચૂંદડી એ બધું નિહાળી મોહન લાન ભૂલતો. એને એમ લાગતું કે માલીની એ આંખો પર પોતાની જીવનની મીઠકત ફૂલ કરી દેવી પડે તોપણ વાંધો નથી.

આ રીતે દર સોમવારે મોહનલાલની સ્થિતિ અસ્વસ્થ થઈ જતી. એને માલીના મુખનું દર્દ લાગુ પડ્યું. આઠ દિવસે એને જોતો ત્યારે જ એને મુખ એન પડતું. માણસ ન્યારે નીતિના પંથપરથી નીચે પડે છે ત્યારે એ પોતાને ભૂલી જાય છે. પોતાનો દરજ્જો, પોતાની સ્થિતિ અને પોતાનું મહત્ત્વ ભૂલી એ એક સામાન્ય પશુ જેવો થાય છે.

આજે સોમવાર છે. માલી હમણાં આવશે એ વિચારે દુરખીન સધને એ મેડી પર ચડ્યો. એને પોતાને લાન ન રહું કે પોતે

કેટલા કલાકથી અહિં ઉભો છે. ખચોરા થઈ ગયા. તડકો માથે ચડ્યો છતાં માલી ન દેખાઈ. નીચેથી એની પત્ની લલિતા ઉપર આવી.

“ કેમ જમવું છે કે નહિ ? આમ હુંગરા જેવામાં શું આટલા બધા લોભાઈ ગયા હો ? ખબર નથી એ હુંગરા તો ફરથી રળીયામણા ! ”

મોહન ચોક્યો. લલિતાના શબ્દો એને ગમ્યા નહિ. પણ કડિ બાંધેલી ઘડીઆળે જોયું તો પોણો વાગ્યો હતો. મને કમને એ ચંત્રવત્ લલિતા સાથે નીચે ઉતર્યો.

જમવા બેઠો પણ આજે એને એકેએક ટોળીઓ ઝેર જેવો લાગ્યો. એની આંખો આગળ માલી સિવાય ખીલું. કંઈ દેખાતું ન હોતું. લલિતા એતું એ દર્દ સમજી ગઈ હતી. ઘીવાળીના રૂપમાં વાયલ થયેલ પોતાના યુવાન પતિની વાતો સારાથે રાણાવાવમાં થતી પોતે અનેકને મોઢે સાંભળી હતી.

“ કેમ આજે ખાવામાં ધ્યાન નથી ? ” લલિતાએ સહેજ શેષમાં મોહન સામે જોયું.

“ ના બધું બરાબર છે. ” સ્વસ્થ થતાં ધીમું ધીમું તે લલિતા સામે હસ્યો.

“ હવે આદત જવાતી આગખોટ ક્યારે છે ? ” લલિતાએ વિષય બદલાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ હજી આપણે છ માસ અહિં રોકવાનું છે. ”

“ મને તો અહિં હવે ગમતું નથી. ”

“ આત્રાં મકાન, આત્રું પાણી, આત્રી હવા અને આત્રી રૂંતે. શેઠાણી થઈને રહેવામાં તને ગમતું નથી એ કેમ મનાય ? ”

“ મકાન, પાણી, હવા એ બધું જીને ક્યારે કીક લાગે એની તમને ખબર છે ? ”

“ ક્યારે ! ? ” કાઠે હોળે મોહને લલિતા સામે જોયું.

“ તમે જ એક દિવસે ગાતા હતા કે—

“ અમો અબળાને માયા

વહાલી રે માયા વહાલી.

વજ્રો કરાવો ને ઘરેણાં ધડાવો

મોતીડે મઢો, તોય મન ખાલી રે

મન ખાલી રે—અમો.

નેહની નજરે નાથજી મારા

નારી અને છે ઘેલી કાલી રે

ઘેલી કાલી રે—અમો.

એમ તમારી નેહની નજરું એજ મારે મન.....”

લલિતા પોતાનું વાક્ય પુરું કરે ત્યાં બહારથી રણકારા કરતો

માલીનો અવાજ સંભળાયો.

“ કાં મોહનભાઈ શેઠ છે કે ? ”

“ કાશુ છે ? પ્રભુ આવ્યા હોય એવી ઇતેભરીથી મોહને પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઈ તો હું મા.....”

માલીના શબ્દો પુરા થયા ન થયા એટલામાં તો હાથમાં કળશો લઈ મોહન જમતો જમતો ઉઠ્યો અને ઉતાવળે પગલે એકે હાથે ઓશરીમાં આવ્યો.

“ કેમ મોડી થઈ. ”

“ હમણું જેતરે રજોલે બપુ પડે છે એટલે જરા વાર લાગી. ”

લલિતાએ મોહનની આ સ્થિતિનું આજે ફરીવાર માપ કાઢી લીધું. પણ હજી એને માલીના શબ્દોની વિશુદ્ધતામાં વિશ્વાસ હતો. મોહન ગાંડો બન્યો છે, પણ માલીને હજી એની અસર નથી એ ચતુર લલિતા સમજી ગઈ હતી.

લલિતાને એકએક કંઈ વિચાર આવતાં એ પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને ટુંક વખતમાં કપડાં બદલી ઘરેણાં પહેરી ઓશરીમાં આવી.

“ જરા હું ગોપાળજીભાઈને ત્યાં જઈ આવું. એના છોકરાની જાન હમણાં જવાની છે, તમને જમાડવા માટે જ હું રોકાઈ હતી. ” આ પ્રમાણે ઉતાવળે બોલતી લલિતા મોહન અને માલીને એકલાં મૂકી ઘર બહાર નીકળી ગઈ.

મોહનને તો આટલું જોઈતું હતું. એકાંત એ ઘણા વખતથી શોધી રહ્યો હતો, લલિતા જવાથી આજે એ નિર્ભય બન્યો,

લલિતા ઘરની બહાર નીકળી પાછળની શેરીમાં ગઈ. શેરીમાં ઘરનો પાછલો ભાગ પડતો હતો. પાછલા ભાગમાં એક બારી હતી. એ બારીની સાંકળ પોતે અંદરથી ઉઘાડી રાખીને બહાર આવી હતી એટલે તે બારી વાટે ઘરના પાછલા ભાગમાં એ લાખલ થઈ અને ધીમે પગલે ક્રમે ક્રમે એ રસોડામાં પાંદૂરી લાખલ થઈ ગઈ. એક નાની શી જાળી હતી એમાંથી ઓસરીમાં થતી સર્વ દિલચાલ એ જોઈ શકે તેમ હતું એટલે એ જાળી આગળ ઢૂપાઈ ઉભી.

મોહન અને માલી એકલાં હતાં. એ તકનો લાભ લેવા મોહને કંઈ કંઈ વિચાર ઘડ્યા પણ શું કરવું એની મુંઝવણમાં એ ગુંથવાઈ ગયો.

“ મોહનભાઈ ઘી તોળી લ્યો, એટલે હું પાંદૂરી બેતરમાં રજોલે પહોંચી જઈશ. ”

“ માલુ, તારું ઘી હવે તોળવાની જરૂર નથી, તારે જોઈએ એટલા પૈસા લઈ જા. ”

“ એ કેમ બને ? ” ચારણ કન્યા રિમત હાર્યે હસી.

“ તારા ઘીનાં મૂલ ન થઈ શકે એવું આ ઘી સરસ છે. બોલતાં બોલતાં મોહને આંખો નચાવી.

“ મોહનભાઈ, એમ ન બને. તમે વેપારીના દીકરા થઈને આમ ઘી તોળ્યા વિનાં પૈસા આપો એ મને દીક નથી લાગતું. ”

“ લે-લે-હવે લે. આપણા વચ્ચે મીઠો સંબંધ બંધાય એની આગળ હિસાબ કેવા ? ”

“ મીઠો સંબંધ ” એ શબ્દો સાંભળી માલી ચોંકી પણ ગમ ખાઈ ગઈ.

“ લ્યો મોહનભાઈ, તમારે ઘી ન રાખવું હોય તો હું જાઉં છું ” માલીએ ધીની તાંબડી ઉપાડી.

“ અરે માલી ! એ શું કરે છે ? ”

“ તમને સરીમંતને ક્યાં ખબર છે કે માંડે રખોલું ખોટી થાય એમાં કેટલું બધું નુકશાન થાય છે. ”

“ રખોલું કરવા તું જાય છે ? ”

“ હા. ”

“ રખોલું કઈ રીતે કરે છે. ”

“ આટલી ખબર નથી ? હાથમાં ગોફણ લઈ માંચડા આગળ ઉભી ઉભી પંખી ઉડાડું છું. ત્યારે કેક દિવસ જોવા આવજો એટલે ખબર પડે કે રખોલું એટલે શું ? ” માલી નિર્દોષતાથી. માલી પણ મોહનને એમાં પ્રેમનાં પરિચાણ દેખાયાં.

“ ભલે માલી ક્યારે આવું ? તું કહે ત્યારે તૈયાર છું. ”

“ તમે અને શેઠાણી બેલ ગાડું જોડીને આવજો. ભુવારનો પોંક તૈયાર થયો છે. ખાશો એટલે આંખો ફરી જશે. ”

મોહન હવે રહી શક્યો નહિ. એ ઉભો થયો અને પોતાના-ઓરડામાં જઈ એક નવસરો હાર લઈ આવ્યો.

“ માલી આ હાર તારે માટે છે. ”

માલીના ગળામાં મોહને હાર નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

માલીએ આડા હાથ ધર્યો અને ઉભી થઈ ગઈ.

“ મોહનલાલ ! તમે કંઈ નિશાળમાં લખ્યા છો ? ”

“ રાણાવાવની. ”

“ નાના, તમે સાવ અલણુ લાગો છો, અથવા તો નવા નિશાળીઆ દેખાઓ છો. ”

“ કેમ ! ? ” મોહન માલીની વાતો સમજી શક્યો નહિ.

“ જો તમે સાચી ભણુતર લખ્યા હોત તો આ હેમનો હાર અહિં લાવત નહિ. ”

“ એટલે ! ”

“ તમે શું એમ માનો છો કે તમારો આપેલો હાર હું પહેરું ? ”

“ એમાં શું થયું ? ”

“ લીંત ભૂલ્યા લીંત મોહનભાઈ, અમને તમે ઓળખતાજ નથી. ”

મોહનલાલ આ શબ્દોનું કંઈ રહસ્ય સમજ્યો જ નહિ. એણે તો એકાંત વાતાવરણથી લોભાઈ માલીનો હાથ પકડ્યો.

માલીના હાથને મોહનનો હાથ અડ્યો ન અડ્યો એટલામાં તો માલી ઉછળી ને પાસે પડેલી ઘી તાંબડી ઉપાડી મોહનના માથામાં મારી.

ઘી ભરેલી તાંબડી લાગતાં મોહન તમર ખાઈને નીચે પડ્યો. રસોડામાંથી લલિતા આ દષ્ય-જ્ઞેષ દોડી આવી. લલિતાને જ્ઞેષ માલી ભોંટી પડી ગઈ.

“ કંઈ વાંધો નહિ બહેન-એ હજી સંસારમાં નવા નિશાળીઆ છે, એટલે તારા જેવી ગુરૂ એને આજે લલે મળી. ”

“ પણ એમના કપાળમાંથી લોહી નીકળે કેટલું માનસ બંધ કરે. ” માલીએ શ્રુમ પાડી.

આસુક માસુકના

“ ડાક્ટરને હમણાં જ બોલાવી દઉં. ”

“ શેઠ ! આશક માથુકની વાત ન્યારી અને ગૃહિણી ગૃહદેવીના રસકલ્પોલની વાત પણ ન્યારી. ”

“ એટલે તું સું કહેવા માગે છે ? ” પેસ્તનજી દમામમાં કવિ રણવીર સ્થામે જોષ ખુરસીમાં બેઠો બેઠો બરાડી ઉઠ્યો.

“ અમારી વાત ત્હમારાથી ન રહમળાય. અમ્હેં પ્રેમને પ્રભુ ગણ્યો છે. અમ્હારા પ્રેમમાં મોહ, કામ અને વિકારને સ્થાન નથી. ” રણવીરે પોતાના જીવાત મોખેદ શેઠને મક્કમ જવાબ આપ્યો.

“ એ પરેમની વાત કરનારા ઘેલા ! તારી બધી શીલસુરી હું સમજું છું. તમો વાનીયા લોકો પરેમ એટલે પરભુ એમ બોલીયા કરો છો બાકી ત્હમારો સીનો જ કહી આપે છ કે ત્હમે પન મોહના જ કીડા છો કીડા ! ”

“ સાહેબ, હું વાનીયો નથી પણ રજપુત છું. ” રણવીરે પોતાના શેઠની ભૂલ સુધારી.

“ તમે વાનીયા નહિ ને હિંદુ-તમે લોકો બધાય શાસ્તરની મોટી મોટી વાતો કરો છો બાકી તો બધું રહમળ્યા. ”

“ શેઠ ! ત્હમે આખી હિંદુ કામને નિંદો છો, એ મ્હારાથી નહિ માંખી શકાય ? ”

“ એટલે ? ”

“ ત્હમારે મ્હને કહેવું હોય તે કહી શકો છો પણ આખી હિંદુ કામને ત્હમે કંઈ પણ ના કહી શકો. ” રણવીરે ડટતાથી પેસ્તનજી સ્થામે જોયું.

“ વળી બેભું અસકીયું કે ? ભલા આદમી હું તો ત્હારા જેવા હિંદુની વાત કહી રહ્યો છું. રણવીર ! કવિઓ ગાંડા હોય છે એ વાત ત્હને બરાબર લાગુ પડે છે ! ”

“ એ ત્હમારે જે કહેવું હોય તે કહી શકો છો. ”

“ ભલા તારાં માયજી મ્હને કહેતાં હતાં કે તારી ગરુડદેવીને તો તું ખોલાવતો પણ નથી અને અહિં ગરુડદેવીની કવિતાઓ ગાયા કરે છે એનો અરથ શું ? ”

“ પેસ્તનજી શેઠ ! એ પ્રકરણ ખંધ રાખો તો સાહે. મ્હને એ સાંભળીને કમકમાટી છૂટે છે. એ આખતમાં તો હું તમારા પારસી સંસારનો પૂજક છું. અમારા હિંદુ લોકોના કેટલાક રીવાજ જંગલી છે. અમારો સમાજ લાકડે માંકડું વળગાવી દેવાની વધોચી બૂલ કરતો આવ્યો છે. મ્હારાં પણ આગલજન થયાં છે અને મ્હારાં બધા આદર્શનું ખૂન થાય એવી સ્ત્રી સાથે મ્હારાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. સ્થમજણાં થયાં સિવાયનાં, એક ખીજના આદર્શને સ્થમજતાં ન હોય એવાં સ્ત્રી પુરુષનાં લગ્નો અમારા સર્વ મુખનું સત્યાનાદ વાળી નાંખે છે. ત્હમે પારસીઓ એ આખતમાં જરૂર અલિનંદનને પાત્ર છો. ”

“ હવે ભેભું ઠેકને આવીયું ખરું-હું તમારા લોકોની સાચી વાંત કરતો હતો એટલામાં તો તારું ભેભું અમટીયું ! ભલા માનસ ! ત્હમારો સંસાર તે કંઈ સંસાર છે ? ”

34014

“ એ વાત ભુટી, પણ પારસીઓ પાસેથી હિંદુ સમાજે ઘણું શીખવાનું છે એ હું માનું છું. અમારાં શયનગૃહો આજે સંસ્કારીતા વિનાનાં મુનાં છે. અમારો સંસાર આજે સાચો સ્નેહ સ્થમજતા વિના રગશિયા ગાડા જેવો છે. એ છતાં બહુ રત્ના વસુંધરા, ક્યાંક ક્યાંક સાચી ગરુડદેવીઓ દેખાય છે. એ ગરુડદેવીઓ તો સંસારને પાટલે પ્રભુને પધરાવી શકે છે. પેસ્તનજી શેઠ ! એવી ગરુડદેવી માટે રણવીર જંખે છે-જુરે છે-પ્રેમનાં ગીતો ગાય છે. ”

“ પણ તારાં લગ્ન થઈ ગયાં છ હવે શું ? ”

“ એજ પીડા છે-એજ આફત છે. ”

આમ બોલતો બોલતો રણવીર ટેબલ પરથી ઉભો થઇ ગયો.

“ મહારાજ સાહે તો હિંદુ સંસારની બધી બેડીઓ તોડી નાંખું. ” જોરથી એ બબડ્યો.

“ રત્નવીર ! તું જીવાન છે. જીવાનીના તોરમાં રખે કંઈ ચાકું બાકુ ખાઇ આપઘાત કરે એ ધાસ્તી મને લાગે છે. ” પેસ્તનજીએ રણવીર સ્થામે કટાક્ષ કર્યો.

“ આપઘાત તો શું-પણ હાય ! આ જીવન એ આર્થ ગૃહણી વિના આર્થસુંદરી વિના, ગૃહદેવી વિના સુનું છે, સુકું છે, લુપ્ત છે. ”

પેસ્તનજી પ્રેમના વિરહમાં ઘુરતા જીવાન કવિ સ્થામે જોઇ ખૂબ હસ્યો અને પછી એના હોઠ ધીમેથી હાલ્યા અને બહુ જ અસ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાયા.

“ દિવાનો...છે...દિવાનો.

(૨)

સુઅમના વર્તમાન પત્રકારોની ઓશીસોમાં રણવીરનું નામ સુપ્રસિદ્ધ હતું. એની લેખનશૈલી, એના શબ્દોની ઝંસક અને એનાં મનમોહક કાવ્યો ગુજરાતમાં સર્વત્ર હોંસ ભેર વંચાતાં. ‘ કવિતા ’ નામના અઠવાડીક પત્રનો એ અધિપતિ હતો. એ પત્રનો માલિક પેસ્તનજી રણવીર તરફ ચાહ રાખતો. રણવીરના સ્વભાવની સર્વ દીશાઓ એ જાણતો, એટલે ઘણી વખત રણવીરને એ લેલો કવિ કહેતો. પત્રની સર્વ વ્યવસ્થા પેસ્તનજી પોતે કરતો અને લેખન વિભાગ રણવીર સાચવતો. માલિક અને અધિપતિ વચ્ચે ઘણી વખત બોલાચાલી થતી પણ પેસ્તનજી રણવીરને દિલથી ચહાતો. એ એ એ કવિની મસ્તી ચલાવી લેતો-નભાવી લેતો.

રણુવીર ગીરગામમાં એની માતા સાથે રહેતો. રણુવીરની પત્ની બાળા સાસરે આવતી પણ પતિદેવ એની સાથે બોલતા નહિ. રણુવીરની માતા આ અબોલા ભાંગવા બહુ પ્રયત્ન કરતી પણ આ જીવાન પુત્ર એ બાબતમાં માતાની આજ્ઞા કે આજીજી કશાની પણ દરકાર કરતો નહિ.

“ રણુવીર ! ભા ! તું આમ ક્યાં સુધી ચલાવીશ ? ખીચારી બાળાવહુએ ત્હારું શું બગાડ્યું છે કે તું એની સ્થામુંએ જોતો નથી. ” માતાએ પુસ્તક વાંચતાં પુત્રને સ્થમજવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ બા ! હું ત્હને સાફ સાફ કહી દઉં છું કે એ જંગલીનું ત્હારે મ્હારી આગળ નામ દેવું નહિ. ”

“ દીકરા-બાપુ ! તું એની સાથે પરણ્યો છે. એ ખીચારીનો કંઈ દોષ ન હોય અને તું એને તરછોડે એ મ્હને ઠીક લાગતું નથી. ”

“ હું નથી પરણ્યો-ત્હમે પરણ્યાં છો. ત્હમે માઆપો ન્હાનપણથી લગ્ન કરી અમારા સંસારના ફૂલછોડને બાળી નાંખો છો. અમારા આદર્શ, અમારા અભિલાષ, અમારી ભાવનાઓ, અમારી આશાઓ એ સર્વનું તમે માઆપો ખૂન કરો છો.....”

“ દીકરા ! તારા પિતા સ્વર્ગમાં છે. કૃપા કરીને મારી સાથે એમનું નામ જોડ માં. ત્હારે જે કંઈ કહેવું હોય એ મને કહે. ”

“ શું કહું મારું કપાળ ? મારે તો કુમુદ જેવી સંસ્કારી સ્ત્રીના પતિ થવું હતું. જ્યારે તમે મને એક સામાન્ય કન્યકા સાથે ન્હાનપણમાં જોડી દીધો. મારો જીવ બળે છે એટલે હું આ બધું કહું છું. ”

“ દીકરા ! સંસ્કાર તું જેટલા રેડવા માગીશ એટલા બાળામાં રેડી શકીશ. પતિ સ્ત્રીને જેવી ઘડે તેવી સ્ત્રી બને. પતિ પ્રેમાળ

હોય તો સ્ત્રી પ્રેમાળ બને. પતિ સંસ્કારી હોય તો સ્ત્રી સંસ્કારી બને. પતિના જીવનના દૂરની સ્ત્રી તો પ્રતિકૃતિ છે. ”

“ બા ! એ વાત બધી શબ્દોમાં શોભે છે. મને તારી એ બાળા માટે માથું ફેડવાનો અવકાશ નથી. ”

“ બાપુ ! એમ ન કરાય. એમ ન બોલાય. તારા જેવો માણસ આવી ગાંડાછ કરે એ ઠીક નહિ, ”

“ કહો-ત્હમે મને ગાંડો કહો ! તમે કહો છો એટલે પેસ્ત-નજી શેઠ પણ મને રોજ ગાંડો કહીને બોલાવે છે. ”

“ રણુવીર ! એ બધી વાત જવા દે. તેં બાળા સાથે કોઇ દિવસ દિલ બોલીને વાત કરી છે ? તેં બાળાના મુખ સાથે કોઇ દિવસ જોયું છે ? એ તારા બધા આદર્શને પોષે તેવી છે. માત્ર તું એની સામે જોતો નથી-એના દિલને વાંચતો નથી-એટલે જ આ બધી પંચાતી છે. ”

“ બા-ત્હમે એની વકીલાત કરો માં. મ્હને એ સ્ત્રી સાથે નહિ પાલવે. ”

રણુવીર વાત કરતો કરતો ઉઠ્યો અને કપડાં પહેરી ઘર-બહાર નીકળી પડ્યો.

માતાએ પુત્રની ગાંડાછપર દુઃખનાં એ આંસુ પાડ્યાં. આંસુના પૂર વહ્યાં અને માતાનો સાદ છૂટી ગયો. ધુસ્કે ધુસ્કે એ વૃદ્ધ સ્ત્રી રેડી. પડોશમાં રહેતી ચન્દ્રિકા નામની નાગરાણી દોડી આવી. ડોસીને છાનાં રાખ્યાં અને દુઃખી ચવાનું કારણ પૂછ્યું.

“ ચન્દ્રિકા બહેન ! કોઇપણ પ્રકારનું મ્હારે દુઃખ નથી. માત્ર આ જીવાન દિકરો એની દેવી જેવી વધુ સાથે અબોલા લઇ બેઠો છે એ મ્હારાથી હવે જોવાનું નથી. ”

“ એ તો હું જાણું છું. બા, ત્હમે રડોમાં. ત્હમે બાળાબહેનને

ખેલાવજો, એટલે એ જુવાન કવિને કેમ રીઝવવા એ હું એને રીખવી દઇશ. ” ચતુર નાગરાણીએ ડોરીને આશ્વાસન આપ્યું.

ખીજે દિવસે બપોરને સમયે બાળા સાસરે આવી. સાસુએ વહુને સત્કારી અને ધીરજ આપી. ચન્દ્રિકાએ બાળને પોતાની પાસે ખેસાડી-જૂવાન કવિને શી રીતે ઠેકાણે લાવવો એની ચાવી બતાવી-શુદ્ધિક્ષા આપી.

(૩)

રણુવીરને તંત્રીની ટપાલમાં આજે એક સ્ત્રી લેખિકાના લેખ મળ્યો. લેખિકાના મોતીના દાણા જેવા અક્ષરોએ આ જુવાન કવિનું ‘ખ્યાન ખેંચ્યું’. લેખનું મથાળું ‘ગૃહદેવી’ હતું. આ વિષય રણુવીરનો પ્રિય વિષય હોવાથી આવેલી ટપાલને એક કારે મૂકી પહેલાં આ લેખ વાંચી મયો.

લેખની વચ્ચે લખાયેલી કવિતાની લીટીઓથી આ જૂવાન કવિ મુગ્ધ થયો.

હૈંકે હૃદયમાં ત્હારે,
પગલે પ્રકાશ ત્હારે;
ત્હારી વાણીમાં હેતના કિલ્લોળ,
હો ! ગૃહિણી ગૃહદેવી ! ગૃહદેવી !
ગૃહકુંજે કરે તું કલ્લોલ.
હો ! ગૃહિણી ગૃહદેવી ! ગૃહદેવી !

લેખ ફરી વાંચ્યો અને એ રીતે એક બે અને ત્રણ વખત લેખ વાંચ્યાજ કયો.

‘કવિતા’ અઠવાડીકના મુખ પૃષ્ઠ પર લાલ શાહીમાં રણુવીરે આ કવિતા છાપી અને કવિતાની લેખિકા ‘ગૃહીપલ’ને એણે એક પત્ર લખી વધુ લેખો લખવા આમંત્રણ કર્યું.

હવે દર અઠવાડિયે ગુણીયલના લેખો ‘ કવિતા ’ અઠવાડિકમાં છપાવા શરૂ થયા. આસ્તે આસ્તે તંત્રી અને લેખિકા વચ્ચે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. થોડા મહિનાઓ પછી એ પત્રવ્યવહારમાં એક ખીખતે મળવાની ઇચ્છા જાગૃત થઈ અને મળ્યા પહેલાં જ બંને વચ્ચે પ્રેમના અંકૂર ફૂટ્યા.

આજે ‘ દિલના દેવ ’ નામનો ગુણીયલનો તાજો લેખ ટપાલમાં આવ્યો. લેખ વાંચી રણવીર નાચ્યો. તુરતજ એણે ગુણીયલને એક પત્ર લખી નાંખ્યો.

“ કવિતા ” પત્રની ઓરીસ
મુંબઈ; તા.૧૯૨

શ્રીમતી ગુણીયલ

તમારા લખાણોથી હું મુગ્ધ થયો છું. “ દિલના દેવમાં ” તો તમને ખરેખર કમાલ કરી છે. ગુજરાતમાં તમારા જેવી સંસ્કારી કન્યકાઓ વસે છે એ માટે ગુજરાત સ્વાભાવિક માન લાઇ શકે. જે ગૃહમાં તમારા જેવી કન્યકા ગૃહિણી તરીકે પધારશે એ ઘર ખરેખર ભાગ્યશાળી ગણાશે. ગુણીયલ ! હું તમને મળવા ખુબ ઇતેજાર છું. પણ મળીને શું ? મળે તો તમારા જેવી ગૃહદેવીનાં સ્વપ્નાં લાગે છે. હું તો એક જંગલી સ્ત્રી સાથે ખરણ્યો છું, એટલે મહાર જીવન તો સહરાના રણ જેવું નિશ્ચિત ધગધગે છે. તમારા જેવી મીઠી લીલીછમ ક્યારીઓ એ રણમાં ક્યાંથી સંભવે ? તમને પુરૂષને દયાનાં દેવ કહી સંબોધ્યા છે. ગુણીયલ હું તમને દયાની દેવી કહી સંબોધું છું. આ દુઃખીયાને તમને સુખી કરશો ? વધુ શું લખું ? તમને ચતુર છો, સંસ્કારી છો, વિદ્વાન છો, કવિ હૃદય સહમજી શકો છો.

લી. તમારો, કવિ રણવીર.

ગુણીયલે રણવીરનો પત્ર વાંચ્યો. અને તુરતજ તહેલો એ પત્રનો જવાબ લખી નાંખ્યો:

‘ કવિકુંજ ’ ગીરભાઈ

મુંબઈ તા.૧૯૨

કવિરાજ રણવીર,

ત્હમરો પત્ર મળ્યો ! ત્હમે તો કવિ રહ્યા. કવિઓ એટલે ચન્દ્રમાના કીરણો સ્હામે નાયનારા. કવિઓ એટલે આદર્શ સ્વપ્નોમાં મહાલનારા. ત્હમે આપણા યુગના એક સમર્થ કવિ છો. મ્હને તમારી કવિતા માટે માન છે. ત્હમારા કવિ શરીરની હું પૂજક છું. ત્હમે મ્હારાપર મુગ્ધ થયા એમાં મ્હને કંઈ નવાઈ નથી લાગતી. હું પણ ત્હમારા પર મુગ્ધ છું—પણ એક જ ફેર છે. ત્હમે પરણેલા છો ત્હમારી સ્ત્રીને ત્હમે જંગલી કહો છો એ મ્હને ડચ્છું નથી. ત્હમે સંસ્કારના ભૂખ્યા છો. ત્હમારી ભાષામાં સંસ્કારીતા હોવી જોઈએ. ત્હમારી સ્ત્રી સાથે ત્હમરો સંસ્કાર હોય એમ લાગતું નથી. મ્હારો સંસ્કાર મ્હને એમ લખવાને દોરે છે. ત્હમારી એ જંગલી સ્ત્રીને હું સુધારી શકું. ત્હમે મ્હને ત્હમારી ગૃહદેવી થવા હું હું સૂચન ઘણા વખતથી કરી રહ્યા છો. ત્હમારી ગૃહદેવી થવામાં હું મ્હારું જરૂર ધન્ય લાગ્ય માનું પણ ત્હમે પરણેલા છો એટલે મ્હારે વિચાર કરવો પડે છે કે મ્હારે ત્હમારી ગૃહદેવી થવું કે ગૃહમિત્ર થવું ? પ્રેમનો પવિત્ર અર્થ કહે છે કે એક સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રેમ હોય છતાં એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે નહિ પણ મિત્ર તરીકે સાથે રહી શકે. મ્હારે ત્હમારી સાથે એ મિત્રતા રાખવી કે ત્હમે લખો છો તે કબુલ કરી લેવું એનો વિચાર હું કરું છું. ત્હમે મ્હને ચાહો છો તેમ હું પણ ત્હમને ચાહું છું. એ માટે હવે શંકા છે ખરી ?

લી. ત્હમારી, ગુણીયલ.

તા. ૬. આજે સ્હાંજે રાણીના બાગમાં આપણે મળી શકીએ ?

—‘ ગુણીયલ. ’

રણુવીર ગુણીયલના પત્રે વધુ ઘેલો બન્યો. મહિનાઓથી જેના દર્શનના અલિલાપ હતા એ ગુણીયલને રહાંજે રાણીના બાગમાં મળવા માટે તે અધિરો બન્યો. રહાંજ માંડ માંડ પડી અને ઝાંઝી-સમાંથી સીધો રાણીના બાગ તરફ જવા દ્રામમાં ખેડો.

(૪)

“ત્હમે મ્હને પરણીને સુખી થશો એમ ત્હમને ખરેખર લાગે છે ?”

“ગુણીયલ ! વર્ષોની મ્હારી તપશ્ચર્યા છે કે એક સંસ્કારી પત્નીના પતિ થવું. મ્હારા અલિલાપને પોપનારી ત્હમારા જેવી દેવી મ્હને મળે તો હું સુખી થાઉં એ તો સાધારણ વાત છે પણ મ્હારા સંસારમાં હું સ્વર્ગ ઉતારું એમ હું માનું છું.”

પશ્ચિમ દિશામાં આયમતા સુર્ય તરફ નેષ કીલકીલાટ કરતાં પંખીઓનાં ટોળાં પોતપોતાના વૃક્ષપર ધૂમતાં હતાં. રાણીના બાગમાં ફરનારાં પોતપોતાના મિત્રો સાથે આમતેમ આંટા મારતાં હતાં. આ વખતે ગુણીયલ અને રણુવીર વૃક્ષોની ઘટામાં ફૂલવેલની એક કુંજ નીચે ખેસી દિલં બોલીને વાત કરતાં હતાં.

ગુણીયલના પ્રથમ દર્શને ત્હને ક્યાંક નેષ હોય એવો આલાસ રણુવીરને થયો. પણ એની બોલવાની છટા, એની મોહક વાણી તથા એની પ્રકાશવંતી દેહકલા નેષ એ વધુ મુગ્ધ બન્યો. રણુવીરે એની આખી જીંદગીમાં કાંઈ પણ સ્ત્રીને ધારી ધારીને નેષ હોય તો તે આજેજ. સ્ત્રી સૌંદર્યના તેજ કીરણે આજ એના પર કણુ મેળવ્યો. ગુણીયલના શબ્દોએ આજે આ જુવાન કવિ પર સાત્રાન્ય જમાવ્યું.

“ગુણીયલ ! ત્હમે કહો એ શર્ત મ્હને કણુલ છે. ત્હમારે આહે તો મિત્ર બનો આહે તો ગૃહદે...”

“ કવિરાજ ! તમે હું કહું એમ કરશો ? ” ગુણિયલે એને ખોલતો અટકાવ્યો,

“ જરૂર. ”

“ તમારી જીને તમે કાલે તમારે ઘેર ખોલાવો. એની સાથે દિલ ખોલીને વાત કરો અને એને સ્થમનવો કે મ્હારે ઘેર રાજા જે કલાક મ્હારી પાસે સંસ્કારીતાનું શિક્ષણ લેવા આવે...”

“ એ તો હું મ્હારી માતાને કહીશ એટલે તમારે ઘેર એ આવશે. ”

“ એમ નહિ. તમે જ એને સુચના કરો. એને મ્હારી આજ-ખાણુ આપજો. અને કહેજો કે હું તમારા દિલની મિત્ર છું. ”

“ પછા ! ? ”

“ થોડા દિવસ એ બાઈ સાથે હું સહચાર કરી જોઈ લાગશ કે એ તમારે લાયક છે કે નહિ. જો લાયક હશે તો હું તમારી સાથે એમ રાખીશ, પણ મિત્ર તરીકે-અને જો એ તમારે લાયક નહિ હોય તો તમારા મુખને ખાતર મ્હારા અમુક સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપી હું તમારી પત્ની બનીશ. ”

“ ‘પત્ની બનીશ’ એ શબ્દોએ રણવીરને હવતો કરી દીધો. એની આશાના કિલ્લાઓ પર આનંદનો ધ્વજ ફરક્યો. ”

રણવીરને ખાતી હતી કે બાળા જંગલી છે. એણે કાંઈ દિવસ એની સ્થાસું જોયું નહોતું. એનો શબ્દ સરીખો સાંભળ્યો નહોતો. એને તો ન્હાનપણથી એક જ વિચાર બંધાઈ ગયો હતો કે એ કુમુદ જેવી નથી. બસ, એ વિચારે બ્યારે બ્યારે બાળા એની પાસેથી પસાર થતી ત્યારે પણ એ આહું જોઈ જતો.

આજે ગુણિયલને આપેલા વચન મુજબ બાળાને ખોલાવવા માતાને રણવીરે કહ્યું.

ત્રદ માતાને આંગણે આજે સોનાના સૂરજ ઉઘ્યા. આખી

ઉમરમાં પોતાના પુત્રે આજ પહેલીજ વખત બાળાને બોલાવવાની સૂચના કરેલી જોઈ માના હૈડામાં હરખ ઉપજ્યો.

બાળા પતિગૃહે આવી. હર્મેશાં બાળા જ્યારે જ્યારે સાસરીએ આવતી ત્યારે એના પગલામાં નિરાશા હતી. આજે એના પગલામાં અજબ ચેતના હતી.

આજે બાળાનો પતિ જીવનમાં પહેલીવાર પોતાની પત્નીને મળશે એ વિચારે પડોશની સુન્દરીઓ પણ માંહોમાંહે ચર્ચા કરતી હતી. આ ચર્ચામાં ચન્દ્રિકા નહોતી. એ તો લગભગ નવ વાગ્યા એટલે રણવીરની માતા પાસે આવીને બેઠી. બાળા સાથે એણે કંઈક વાત કરી.

બાળા રાયનગૃહમાં પતિની વાટ જોતી બેઠી.

રણવીર કંઈક ન સહમજી શકાય તેવા ભાવોથી ગુણીયલને આપેલા વચન સુજળ રાયનગૃહ તરફ ચાલ્યો. એને પગલે પગલે એને તો ગુણીયલ જ દેખાતી હતી. બાળાને મળવાનું પણ એણે ગુણીયલની આશાએ જ કણ્ણ્યું હતું.

રાયનગૃહમાં પગ ચૂકતાં જ એની અન્નચખી વચ્ચે એણે ગુણીયલનું ઉમેલી જોઈ. ન સહમજી શકાય તેવું હાસ્ય એના ચહેરા પર ફરકતું હતું. ગુણીયલની આશા આજે ફળી અને પોતે કરેલ યોજનામાં ફતેહ મળેલી જોઈ તે મીઠું મીઠું હતી.

“ પધારો કવિરાજ ! ” એણે સ્વામીનો સત્કાર કર્યો.

રણવીર અજબ મુઝવણમાં પડી ગયો.

—“ તું ગુણીયલ છે કે બાળા ? ”

“ હું બન્ને—ગુણીયલ અને બાળા—આજથી મૃત ગુણીયલ બાળા કહેજો અને એની એકાદ કવિતા પણ લખી નાખજો. ” ગુણીયલે પતિ સહામે મીઠા હાસ્યે મીઠ માંડી.

“ મહેને ગુણીયલ બનાવનાર આ ચન્દ્રિકા બહેન આપણા લખનાં ગોર છે એને દક્ષિણા આપો. ”

ખીજી સહવારે બાળાએ પોતે પતિને કેમ મેળવી શકી એની યોજનાના યોજક તરીકે ચન્દ્રિકાની રણવીર સાથે ઓળખાણ કરાવી.

“ ત્હમે તો પત્થરમાંથી દેવ ધડતાં હો એમ લાગે છે. ” રણવીર નીચું જોઇ ચન્દ્રિકા સ્થામે હસ્યો.

“ ત્હમે આખરે ઠેકાણે આવ્યા એટલે મહેને મતોપ થયો છે. ત્હમારે જે કહેવું હોય તે કહેવાની હવે છુટ છે. ” ચન્દ્રિકાએ હસતાં હસતાં ઉતર આપ્યો.

“ આજે મ્હારે એ લેખ લખવા પડશે એક ચતુર ‘ નામરાણીની ચાતુરી ’ અને ‘ ખીજો જૂવાનીનાં પડળ. ’ ” રણવીરે ગુણીયલ અને ચન્દ્રિકા સ્થામે જોયું.

“ અને એ લેખ પ્રકટ થાય તે મહેલાં ‘ કવિતા ના તંત્રી મંડળમાં એક નામનો ઉમેરો કરજો-સૌ. ગુણીયલબાળા રણવીર ” ચન્દ્રિકાએ મીઠી મજાક આદરી.

રણવીરની ગૃહજીવનની આ વાત સાંભળી પેસ્તનજી બહુ રાજ થયો. એ સ્થાને રણવીરને ઘેર આવ્યો અને રણવીરની માતાને અભિનંદન આપ્યાં.

“ માયજી ! આય જૂવાન કવિ ઘેરો હતો. હવે જરૂર ગાડ્યો થસે. કારણ કે મેં એના જોડીયા તંત્રી તરીકે એના મીસીસનું નામ આજથી પ્રગટ કરીયું છ. ”

વૃદ્ધ માતાની આંખોમાંથી આનંદનાં આંસુ ટપક્યાં.

પધરામણી

“વૈ જણવ ચક્રને તમારાથી આવું બેલાય ?”

“ બોલું નહિ તો શું કહું ? પાંચ રૂપિયા કમાતાં મ્હારે પત્રે પરસેવો ઉતરે છે એનું શું ? ”

“ સુળજીભાઈ, આપણે કમાઈએ છીએ શા માટે ? । ન્યારે આપું એ ગામ પધરામણી માટે કણલ થયું છે એ વખતે તમે ચરણ ધરાવવાની પણ ના પડો એ કેમ જાણે ? ”

“ કાનજીભાઈ, તમે મને ખોટી શરમમાં નાખોમાં. આજે વીસ વરસથી ટપાલ બેંકું છું. રોજ મારે બે માઉ જવું, અને આવવું

અને પગાર માંડ વીસ રૂપરડી મળે છે. એમાંથી મહારે આ મહારાજ પધારે એને પાંચ રૂપિયા ક્યાંથી આપવા ? ભાઈસા'બ મને માફ કરો. રામપરામાં વૈષ્ણવોના ખીજાં ઘણાં ય ધર છે. ” મુળજી ટપાલીઆએ વૈષ્ણવોના મુખી સરખા ગામના અગ્રેસર કાનજી સ્થામે હાથ જોડ્યા.

“ મુળજીભાઈ, તમારું ધર તો પહેલેથી સુસ્ત વૈષ્ણવ ગણાય છે. તમારા દાદા આ પંથકમાં અગ્રેસર વૈષ્ણવ ગણાતા, તમારી દાદીએ મોટી મરજત લઈ મહાપરિક્રમા કરી હતી, તમારી માં મંદિરનું એકેય દર્શન ચૂકતાં નહિ અને તમે આજે આમ ખોલો એ કેમ શોભે ? ”

“ શોભે કે ન શોભે. મારી કાચળી મને આવો ખરચ આવા વખતમાં કરવાની ના પાડે છે. ”

“ મુળજીભાઈ, આ ઠીક નથી થતું હો ! ”

“ એ તો બધું ઠીક જ છે. મહારાજને પૈસા આપનારા ધણાય બાપકમાઈવાળા પડ્યા છે, એ આપશે. મારા જેવો એકાદ પધરામણી ન કરાવે તેથી એના ધરમાં થોડો તોરો આવવાનો છે ? ! ”

“ પણ આખા રામપરામાં તમારી નિંદા થશે કે મુળજીભાઈએ બાપદાદાનો ધરમ નેવે ચડાવ્યો. ”

“ પધરામણી કરાવું તો ધરમ પાળ્યો ગણાય અને ન કરાવું એટલે ધરમ નેવે ચડાવ્યો ગણાય. એ કયાંનો ન્યાય ? ” ટપાલીની શેલી જણાઈમાં લેતો લેતો મુળજી તિરસ્કારથી હસ્યો.

“ લલ્લા વલ્લભકુળના બાળક આવે અને તમે આમ ખેસરમી બતાવો એ કંઈ ઠીક કહેવાય ? ”

“ વલ્લભકુળના બાળક ક્યાં જુએ મરે છે ? એની પાસ તો

લાખે રૂપિયા છે. એના કરતાં ગરીબ કુટુંબને ખીજ વખત ખાવાનું મળવું નથી એને રૂપિયા આપેને એટલે કત્તાણુ થાય. ”

“ આવું ન ખોલીએ મુળજલાઇ, આવું ન ખોલીએ. ”

“ તો મહેરબાની કરી જાઓ-નહિ તો હજી થોડુંક મારી પાસેથી માંભળશો. ”

“ લલ્લા માણસ પણ આમાં તમે ક્યાં મારા પર ઉપકાર કરો-છો, ધરમ સહનો છે. ” કાનજી સહેજ તરડાયો.

“ એ હું સમજું છું. તમે આખા ગામને આમને આમ શરમાવીને હેરાન કરી નાંખો છો. તમને પરસાદનો દડિયો કે એક ઉપરણો મળે. પણ એમાં ગામના ગરીબોને કેટલો ત્રાસ પડે છે એ તમે જાણો છો ? ગયા શ્રાવણ માસમાં વહુજી મારાજ આવ્યાં. એની પધરામણી આખા ગામ પાસે તમે કરાવી. બિચારી આતમ ડોશી દળણું દળી માંડ બે વખતનું ખાવાનું મેળવે છે એને ખૂબ શરમાવી વહુજી મારાજનાં ચરણનું નક્કી કર્યું. ચરણ ધરાવવા માટે પાંચ રૂપિયા બિચારીએ પગનાં કડલાં ઉપર કઢાવ્યા. વહુજી મારાજ પધાર્યા. ડોશીનું ઘર જોઇ વહુજી કહે કે મને તો આ વૈષ્ણવનું ઘર બહુ જ ગમે છે. મહારે તો અહિં ખેસવું છે. આ રીતે વહુજીએ આતમ ડોશીના ઘરમાં ધામ્મો નાંખ્યો. એ બિચારી ડોશીથી ના-કેમ કહેવાય ! વહુજી ઘરમાં બીરાજે એટલે પધરામણીના પંદર રૂપિયા ધરવા જ જોઇએ. ડોશીને વૈષ્ણવોએ શરમાવી. ડોશીએ માવજલાઇના કાનમાં કહ્યું કે પૈસા નથી, તો શું કરું ? માવજલાઇએ ડોશીને આશ્વાસન આપી પૈસા ધીર્યાં. એ પૈસાનું વ્યાજ ચડ્યું અને ડોશીની મરણ મુડીનો એક સોનાનો વેઢલો એ પધરામણીને હિસાબે માવજલાઇ ઓગાળી ગયા. કાનજીલાઇ, તમારો મોટો વૈષ્ણવોનો આ મોટો જીલમ રામપરાના ગરીબોનું સત્યાનામ કાઢી નાખશે અને એક ટંકનું ધાન નહિ રહવા દે. ”

કનજીએ જોઈ લીધું કે આ ચોખ્ખા કોઈ પણ પાણીએ ચડે એવા નથી.

“ મુળજીભાઈ, હજી વિચાર કરજો. મારાં ભાલીને પૂછજો. જો ભાલી કહે કે પધરામણી કરાવવી છે તો મ્હને જણાવજો. ”

મુળજીનો જવાબ સાંભળ્યા વિના કનજી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આજે આખા ય રામપરામાં ફેર ફેર પધરામણીની વાતો ચર્ચ રહી હતી. ઝાંઝ પખાળ લઈને વૈજણ્ણે ઇશ્વરીયાથી આવતા મહારાજને લેવા અરધો ગાઉ સ્થામે ગયા.

સ્થાંજે ચાર વાગે મહારાજ પધાર્યા. સીગરામ, ગાડાંઓ, ઘોડાંઓ અને મહારાજનો ખીજો અસખ્યાય રામપરાને પાદર પહેંચે તેટલામાં તો આખુંયે ગામ પાદરમાં ટોળે મળ્યું.

ઝાંઝ પખાળ અને કીર્તનની રમઝટ જમી. સ્ત્રીઓએ હાંમે સાંદે—

‘ પોપ નોમે શ્રી વિઠ્ઠલાચજી—’

એ ગીત ઉપાડ્યું. આખુંયે પાદર મહારાજના સામંયાથી કંઈ અજબ ભક્તિભાવને હેલે ચડ્યું.

મહારાજની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. વલ્લભકુળ તરફ હજારો ભકતો અનેરી ભાવતા ધરાવતાં હોવાથી પ્રભુ પધાર્યા હોય એવો ઉત્સવ જ્યારે જ્યારે મહારાજ પધારતા ત્યારે રામપરામાં ચતો. આ વખતે કોઈ અળાપ્યા જોનારને તો આ ઉત્સવ અહુ મોટો લાગે પણ જેણે જેણે રામપરામાં અગાઉ મહારાજની પધરામણી વખતનાં દ્રશ્યો જોયાં હતાં એ તો એમ જ કહેતાં હતાં કે હવે રૂપિયે ચાર આના જેટલું પણ મહારાજનેની પધરામણીનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી.

એ વિચાર પણ કરતા નથી. આ પધરામણીની યાદગીરીમાં એ ગરીબ ડોસાની આંતરડી કારણે એટલું પ્રભુ જરૂર પ્રસન્ન થશે. ”

ધર કણ્યામાં આ રીતે મુળજી ટપાલીઓ જીત્યો. આખા ગામમાં શરમાશરમીએ દરેકે મહારાજની પધરામણી કરાવી પણ મુળજી ટપાલીઓ, ઓધવજી માસ્તર, રામજી ગાંધી અને જનાર્દન વૈદ્યે એ, ચિલો આ વરસે બદલાવ્યો.

ચોરે ને ચોટે આ ચારે જાણની નિદ્ર થવા લાગી. એ અંડૂળ ચોકડીએ મહારાજની પધરામણી નથી કરી માટે એનો બહિષ્કાર કરવાની ધમકી આપવાનું પણ કાનજીથી થાય તેટલું કયું-છતાં આ ચારે અડગ રહ્યા.

“ માસ્તર તમે ગામમાં આવી અમારો ધરમ બગાડ્યો. ” કાનજીએ નિશાળના ઓધવજી માસ્તર બજારમાં મળતાં એક કોરે ઉભા રાખ્યા.

“ પ્રભુ જાણે એવું પાપ તો મારાથી કંઈ થયું નથી ! ” માસ્તરે અંજાયખી બતાવી.

“ વસ્ત્રલકુળના બાળકની પધરામણી થાય એમાં તમારા જેવા લાણેલા માણસો આડાઈ કરે એ જોઈને મને બહુ દુઃખ થયું છે. ”

“ જુઓ, કાનજી શેઠ ! પધરામણી કરાવવી કે ન કરાવવી એ સહુની મુન્સફીની વાત છે. ‘મારું ગળવું’ મોળું હોય તો હું પધરામણી ન કરાવું એમાં મેં અધર્મ શો કર્યો ? ”

“ વૈષ્ણવથી આમ બોલાય જ નહિ. એણે તો મારાજ પધારે એટલે કોઈ પણ રીતે પધરામણી કરવી જ જોઈએ. ”

“ ભૂખે મરતા હોય તો પણ ? ” માસ્તરે પ્રશ્ન મૂક્યો.

“ માસ્તર ઘરની ધરવખરી ગીરવી મૂકીને પણ આવે વખતે નાક રાખવું જોઈએ. ”

“ માફ કરો, કાનજી શેઠ, તમારી આ શિખામણ આ યુગમાં નહિ ચાલે. નાક રાખવા ખાતર કરજ કરવાનો ઉપદેશ કૃપા કરીને દોષને આપતા નહિ. ”

(૩)

રામપરાના મંદિરમાં દર્શનનો હેલો પડ્યો. આજે ગામ પરગામથી વૈષ્ણવોનો સમુહ ઠીક આવ્યો હતો. એટલે મંદિરમાં ભીડ બહુ હતી.

મહારાજનાં દર્શન કરવા માટે, ચરણ સ્પર્શ કરવા માટે વૈષ્ણવોની પડાપડી હતી.

“ કાનજીભાઈ ! મહારાજશ્રીના ચરણસ્પર્શ ક્યારે થશે ? ” પરમામના એક વૈષ્ણવે હાથ જોડી પૂછ્યું.

“ રાજભોગ પછી આવજો એટલે હું ચરણસ્પર્શ કરાવી આપીશ. ”

“ થોડી અનશખડી મળશે ખરી ! ” આતુરતાથી વૈષ્ણવે કાનજીભાઈ સ્થામે જોયું.

“ તમે પણ જખરા પરસાદીયા લગત લાગો છો. તમારે ગામ પધરામણી કરાવવાની તો વાતેય કરતા નથી અને અનશખડીનો દડીયો જોઈએ છે ! ” કાનજીભાઈ તાડુક્યો.

“ બાપુ, પધરામણી ક્યાંથી કરાવીએ. ઝોણુ આખાય મલકમાં ધાનનો દાણો પાક્યો નથી. અમને તો કોકોરજી ઝોણુ ખવરાવે તો ખાઈએ એવી સ્થિતિ છે. ”

“ કોકોરજી એવો નવરો નથી કે તમને ખવરાવવા આવે. ” કાનજીએ મોઢું ફેરવ્યું.

રાજભોગને થોડી વાર હતી. જે સ્ત્રીઓએ સામગ્રી મોકલી હતી એમને મંદિરના ચોકમાં સૌથી પહેલાં દર્શન થાય એવી સગવડ કાનજીએ કરી આપી હતી.

સ્ત્રીઓ ચોકમાં ટેરો ખુલે એ માટે રાહ જોતી હતી. મહારાજ મંદિર ઉપરની અગાસીમાં બિરાજ્યા હતા. પાસે બે હજુરિયા ઉભા હતા. હજુરિયાઓ પુલના દડા બનાવીને મહારાજને આપે અને એ દડા નીચે ચોકમાં ઉભેલી સ્ત્રીઓ પર ફેંકે એવી રમત ચાલતી હતી.

મહારાજની પ્રસાદી તરીકે સ્ત્રીઓ હસતી હસતી એ પુલના દડા લઈ લેતી. મહારાજ નિર્દોષ ભાવથી એ રમત ચલાવી રહ્યા હતા પણ હજુરિયાઓની આંખોમાં હવસનો આતશ જળકતો હતો.

“જે જે કૃપાનાથ ! જુઓ, દડો આ રીતે નંખાય.” આમ કહી એક હજુરિયાએ એક યુવાન સ્ત્રીની છાતી પર દડો તાકીને ફેંક્યો.

ખીજા હજુરિયાએ એનું અનુકરણ કર્યું. મહારાજ આ હજુરિયાઓની રમતનો ભેદ પામી શક્યા નહિ. એણે તો નિર્દોષતાથી પુલદડાની આ રમત ચાલુ રાખી. વચમાં વચમાં લાગ જોઈ હજુરિયાઓ પોતાનો હવસ પૂરો કરવા કોઈ જુવાન સ્ત્રીની છાતી પર તાકીને દડો ફેંકતા.

“મુઆ નફ્ટ લાગે છે.”

એક જુવાન સ્ત્રીથી દડો લાગતાં બોલાઈ ગયું.

હજુરિયા આ સાંભળી હસી પડ્યો.

“જે જે કૃપાનાથ ! આ વૈષ્ણવ ભાવિક લાગે છે. એમને આ પરસાદી આપો. આમ બોલતાં બોલતાં હજુરિયાએ એ બાઈને ખીજો દડો માર્યો.

બાઈ ઉઘળી. “મુઆ, આ એન છે કે નહિ ?”

અવાજ સાંભળી કાનજી ત્યાં દોડ્યો આવ્યો.

“ શું છે, શું છે ? પાનખાઈ શું છે ? ખૂસો કેમ પાડો છો ? ”

“ આ જીઓ તમારા ધરમના હંગ. જીવાન ખાઈઓની ઝાંતી પર ફુલના દડા ફેંકતા શરમાતા નથી ? ”

કાનજીએ આ રમત નજરેનજર જોઈ હતી. એક તો એ ગુસ્સામાં હતો તેમાં આ પ્રસંગ મળવાથી એનો પિત્તો ઉછળ્યો.

“ જે જે કૃપાનાથ, આવા હજીરિયાઓએ વૈષ્ણવ ધર્મને કલંક લગાડ્યું છે. એલા, તમે જોતા નથી કે આ બધી તમારી ‘મા બેનું’ છે. શરમ છે તમને ! ” કાનજીએ ત્રાડ પાડી.

હજીરિયામાંનો એક દોટ મૂકી નીચે ઉતર્યો અને કાનજીને ગળામાંથી પકડ્યો.

“ મોઢું સંભાળીને જોલ. શેઠીયો થયો છે એટલે કંઈ કાઢી ગયો છે ? ”

હો હો વધી ગઈ. એટલામાં દર્શન ખૂલ્યાં. બહારનો વૈષ્ણવો અંદર ધસ્યા.

હજીરિયાએ કાનજીને એચાર થપડો લગાવી કાઢી. એટલામાં તો મહારાજના સિપાઈઓ દોડતા આવ્યા. એમણે પણ કાનજીને મેથીપાક જમાડ્યો. વૈષ્ણવોમાં હો હો ચમ રહી. દર્શનને બદલે લોકો ચોક્કમાં ચાલતી આ ધમાધમી આગળ એકઠાં થયાં.

કાનજીને માર પડતો હતો કાંઈ પણ વૈષ્ણવની હિમ્મત એને બચાવવામાં ચાલી નહિ. ”

“ છોડ દો લેયા-છોડ દો. ” અગાસીમાંથી મહારાજે ખૂસ પાડી. પણ હજીરિયો અને સિપાઈઓ કાંઈનું સાંભળતાં જ નહોતા. એટલામાં જનાર્દન વૈદ્ય આ ધમાધમાં ધુસ્યો. એણે આવતાવેંત હજીરિયાના નાક પર એક મજબૂત ઠોસો માર્યો. ઠોસો લાગતાં હજી-

રિયાએ કાનજીને છોડી દીધો. એટલામાં તો દસ ખાર જુવાનોએ મહારાજના આ સિપાઇઓની રહામે મુઠીઓ ચલાવી.

દર્શનને બદલે મંદિરના ચોકમાં ધીંગાણું મચી રહ્યું. સ્ત્રીઓ પલાયન થઇ ગઇ. આખરે પોલીસ આવી, અને મામલો કાળમાં લીધો.

કાનજીને ખૂબ માર પડ્યો હતો. જો વખતસર જનાર્દન ન આવ્યો હોત તો કાનજીના બધાંય વર્ષ પૂરાં થઇ ગયાં હોત.

પોલીસ ફાજદાર વાણિયો હતો. વૈષ્ણવ ધર્મમાં એને આસ્થા હતી. એટલે આ આખો કિસ્સો દાખી દેવા એણે પોતાની સર્વ સત્તાને સાંત ઉપયોગ કર્યો. પોલીસ ફાજદાર ધારત તો આ કિસ્સાને મજબૂત સ્વરૂપ આપી શકત.

પંદર વર્ષના મહારાજને આ કિસ્સાથી બહુ દુઃખ થયું. હજુ રિયાની એણે ખૂબ ખબર લીધી, પણ હજુરિયાઓ પર એ ખબરની કંઈ જ અસર નહોતી.

આખા રામપરામાં અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં એક જ વાત બીજો દિવસે સંભળાતી હતી કે મહારાજના હજુરિયાએ પાન-બાઇની છાતી પર ઝુલતા દડા તાકીને માર્યા. કાનજીભાઇએ એ જોઇ હજુરિયાને ધમકાવ્યો હજુરિયો કાનજીભાઇને એ માટે મારવા દોડ્યો. મહારાજના સિપાઇઓ અને હજુરિયાએ મળી કાનજીભાઇને મરણતોલ માર માર્યો. જો જનાર્દન વેઇ વખતસર પહોંચ્યો ન હોત તો કાનજીભાઇ આજે વૈકુંઠમાં પહોંચી ગયા હોત.

“ કેમ કાનજી શેઠ, તમારે ફરિયાદી થવું છે કે ? ” ફાજદારે ખાનગીમાં કાનજીને પૂછ્યું.

“ કાની સામે ફરિયાદ કરું ? ધર્મની નિંદા થાય તેવો આ પ્રસંગ છે. જુમડાં હંચા કરીએ તો આપણે જ નાગા દેખાઇએ.

ફાજદાર સાહેબ ! પુષ્ટિ સંપ્રદાયના-આવા-હજીરિયાઓએ અને અધિકારીઓએ પાયા હલાવી નાંખ્યા છે. ”

મહારાજ અને આખો રસાલો રામપરામાંથી ક્યારે ઉપડી મયો એના કોઈને ખબર પડે તે પહેલાં રાતનાં ફાજદારે એ આખા એ રસાલાને રામપરાની હદમાંથી વિદાય આપી દીધી.

x

x

x

“ કાં પધરામણી કરાવવાનો હવે વિચાર આવે છે ? ” મુલજી ટપાલીઆએ પોતાની સ્ત્રીને ઘાતણુ કરતાં કરતાં પૂછ્યું.

“ આખુંય મામ છેતરાયું પણ તમે એક છેતરાયા નહિ. ખરેખર તમારી વાત દરેકે દરેક સાચી જ પડે છે. ”

“ હું તો ટપાલીઆ રહ્યો. મહારી આગળ તો મરીબથી માંડીને આવા મહારાજાઓની કચનીના ફેટલાંયે પૂરાવા છે. ” મુલજી બેસતો બેસતો હસ્યો.

દર્શન

૬૫ પી તાંબર ! મારે તો કોઈ પણ ભોગે અત્યારે કામવનમાં દર્શન કરવા જવું જ છે. ”

“ તે હું કયાં ના કહું છું. ”

“ ના નથી કહેતો પણ તું અહિં પ્રજભૂમિમાં આવ્યો અને આજે જન્માષ્ટમીનાં દર્શન કરવા કામવન નથી આવતો એ મને નથી ગમતું. ”

“ બા, તારી બધી માગણીઓ મેં સ્વીકારી. મુંબાઈથી તે જન્માષ્ટમીના તહેવારોમાં પ્રજભૂમિની યાત્રાએ જવાની વાત કરી ત્યારે

મારી લેશ પણ ઇચ્છા અહિં આવવાની નહોતી પણ તારે ખાતર મારા સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપીને પણ હું અહિં આવ્યો.”

“તેમાં કંઈ નવાઈ નથી કરી ! દિકરાઓએ માવતરને જાત્રા કરાવવી એ તો એનો ધર્મ છે.” જરાક ઇપકાલરી ભાષામાં વૃદ્ધ ડોશીએ પોતાના પુત્ર પીતાંબર સામે જોયું.

“આ, તારી બધી વાત સાચી છે. હું જનની અને જન્મ-ભૂમિ બંનેને પૂજનારો છું. અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું, કે મારી જનની તરફ મને જેવો પૂજ્યભાવ છે એવો સદાય રાખજો.”

“તું તો આપણા કૃણનો દીવો છે. મારા તરફ તને ખૂબ પૂજ્યભાવ છે અને હોવો જોઈએ. પણ હમણાં હમણાં તારી વર્તણૂકમાં ફેર પડ્યો છે.”

“તને શું ફેર લાગે છે ?”

“આ આજની જ વાત કરું છું. મારી ઇચ્છા છે કે તું આજે મારી સાથે કામવન ચાલ અને જન્માષ્ટમીનાં દર્શન કરી આંખોને પવિત્ર કર...”

“આ, હું દર્શનનો વિરોધી નથી. જો હું વિરોધી હોઉં તો અહિં તારી સાથે આવું જ નહિ.”

“ત્યારે ઉઠ, બેઠો થઈ જા ! આપણો ગોર બહાર એકઠો લઈને વાટ જુએ છે.”

“આ, આજ તો તું દર્શન કરવા ચોખ્ખાણ સાથે જા, મને માફ કરો. આ પકોશની ડોશીનો છોકરો કેલેરામાં સપડાઈ ગયો છે. એ બિચારાને અહિં કાંઈ સહાય કરનાર નથી. આજે એને છોડીને જો હું ઠોકરણનાં દર્શન આવું તો ખુદ ઠોકરણ જ મને ઇપકો આપે.”

“તારા જેવા આજના સુધરેલાઓને ઠોકરણ ઉપર વિશ્વાસ

નથી. નહિ તો એ કાલેરા થયેલા છોકરાની સારવાર માટે દર્શનને બોલે આમ રોકાવાની વાત તને સુઝે જ નહિ. ”

“ ત્યારે બા, કહે એ બિચારા દરદીને કાણ સહાય કરશે ? ”

“ ઠંકારજી-બીભુ કાણ ? ”

“ પણ એ ઠંકારજીની ધમ્મચાથી જ હું અહિં રોકાતો હોઉં તો ? ”

ડોશીને પીતાંબરનું આ વાક્ય ગમ્યું નહિ.

“ જો પીતાંબર, હજાર હાથવાળો જેને સહાય કરવા માટે હમેશાં તૈયાર હોય છે એને તારા જેવો બે હાથવાળો શું સહાય કરવાનો છે ! ? ”

“ બા, આપણે એ હજાર હાથવાળા પ્રભુના પ્રતિનિધિ છીએ. આ ગરીબની સેવા એજ પ્રભુની સેવા. ”

“ પણ તને ગરીબની સેવા કરવાની ના કાણ કહે છે કે આટલો બધો ઉપદેશ આપવા બેઠો છે ! ”

“ ઉપદેશ નથી આપતો, પણ એક વાત તને કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી. પડોશમાં રહેતું આ કુટુંબ દુઃખી હોય, આવા અન્નપ્રથા દેશમાં આવી રીતે એક વૃદ્ધ માતાનો એકનો એક દિકરા કાલેરામાં સપડાઇ ગયો હોય, એ વખતે તને આ દર્શનની તાલાવેલી શીલાગી છે ? સાચાં દર્શન તો આવાં દુઃખી ભાંડુઓની સેવામાં છે. બા, તમે બધાં વૈષ્ણવ કહેવરાવો છો. રોજ ઉઠીને ગાઓ છો કે :

વૈષ્ણવજન તો તેને કરીએ

જે પીડ પરાધ નભે રે-

અને આજે એ પરાધ પીડ હરવાને બદલે તું તો મારા જેવો પ્રભુને નામે કંઈ સેવા કરવા ચાહે છે એને પણ તારી સાથે દર્શન કરવા લાઇ જવાની હઠ લાઇ બેઠી છે. ” પીતાંબરે દુઃખી હૃદયે પોતાની જન્મદત્તી સામે બોલ્યું.

માતા અને પુત્ર વચ્ચે આં રકઝક ચાલે છે તેટલામાં બહાર ઉભેલો ચોખો ધર્મશાળામાં આવ્યો.

“ કાં મૈયા, કેટલો વાર છે-દરસન કરવાનો હોય તો હવે ઉતાવળસે ચાલો. ”

“ પણ આ પીતાં...”

“ પીતાંબર મુધારાવાલો ચમ ગીયો ત્યારથી મૈયા મેં એની આશા છોડી દીધી છે. એના જેવા મુધારાવાલાને દરસન સાથે લેવા દેવા નથી. ” ચોખાએ વજ્રભૂમિની ગુજરાતી ભાષામાં પીતાંને અભિપ્રાય આપ્યો.

“ પીતાંબરભાઈ દોડજો...ફરીવાર ઉલટી ઉપડી છે. ” એ વૃદ્ધ ડોશીએ પડોશમાંથી સાદ દીધો.

(૨)

પીતાંબર અને એની માતા જે દિવસે ગિરિરાજની આ ધર્મશાળામાં આવી વસ્યાં તેને આગલે જ દિવસે એક પોણાસો વર્ષની ડોશી પોતાના પંદર વર્ષના પૌત્ર સાથે પડોશમાં આવી વસી. ધર્મશાળામાં ખીજાં યાત્રાળુઓનાં લગભગ દસેક કુટુંબ ઉતર્યા હતાં. ખીજાં બધાં કુટુંબ રોજ દર્શન પાછળ આખો વખત દોડાદોડી કરતાં પણ આ વૃદ્ધ ડોશીને પીતાંબરે આખો દિવસ એની ઓરડી-માંથી બહાર નીકળતી ન જોઈ એટલે ઓસરીમાં આંટા મારતાં મારતાં એણે એ ઓરડીમાં આતુરતાથી જોયું.

એક ગોઠડા ઉપર પંદર વર્ષનો છોકરો ટુંટીયું વાળીને પડ્યો હતો અને વૃદ્ધ એના માથા આગળ બેસી મોઢા મોઢા કરતો હતો.

“ કેમ મા, ભાષને ડીક નથી ? ”

“ ના બાપુ, એને અહિં આવ્યા પછી કંઈ છાતીમાં સુંઝવણ થતી હોય એમ લાગે છે. ”

“ તમે જમ્યાં, મા ? ”

“ દિકરા, જમવાનું શી રીતે લાવે ? આ મારી આંખની કીકી સમો બાળક આમ અરધો ખેલાન જેવો પડ્યો હોય ત્યાં સુધી ઘાતણું કરવું ગમતું નથી. ”

“ મા, કેટલાં દિકરા છે ? ”

“ બાપુ, દિકરા તો આ હાથે ચાર સુવાડ્યા. આ એક દિકરો અંધાલાકડી જેવો છે. એના હાથમાં હું સમાઉં એટલે જગ જતી. ” ખેલતાં ખેલતાં વૃદ્ધ ડોશીએ આંખમાં આવેલાં ઝળઝળાયાં દબાવ્યાં.

“ મા, કંઈ ચિંતા કરો માં. કંઈ કામકાજ હોય તો મને જરૂર કહેજો, હું અહીં પડોશમાં જ છું. ”

“ દિકરા, પ્રભુ તમારું લલું કરે ! અહીં પરદેશમાં તમારા જેવા દયાળુ માણસો મળે છે એજ લગવાનની મહેરબાની. ”

ડોશીને ધીરજ આપી પીતાંબર પોતાના ઓરડામાં ગયો, તેટલામાં તો ડોશીના છોકરાને ઉલટી ને ઝાડા શરૂ થઈ ગયા.

ફરી પીતાંબર આવ્યો અને જોયું તો ડોશીના છોકરાને કેલેરાની અસર જણાઈ. પીતાંબરે છોકરાના ઉલટી અને ઝાડા સાથે કરવામાં ડોશીને ખૂબ મદદ કરી. જરા શાંતિ જણાતાં પીતાંબર પોતાના ઓરડામાં ગયો અને કામવન કૃષ્ણજન્મનાં દર્શન કરવાને તૈયાર થયેલી પોતાની માતાને પોતે નહિ આવી શકે એમ જણાવ્યું. પીતાંબરની માતા ચોખ્ખા સાથે કામવન તરફ દર્શન ગઈ અને પીતાંબરે આ પડોશના કેલેરાના દરદીની સારવારમાં રોકાયો.

“ મારા ગયા પછી કેટલીક ઉલટી થઈ ? ”

“ દીકરા, પૂછો માં વાત ! હાંડા ભરાય એટલું પેટમાંથી

નીકળી પડ્યું છે. અને આ મારો રૂગનાયું રસ વિનાના શેરડીના છોતા જેવો થઈ ગયો છે. ”

પીતાંબરે જોયું તો આખીયે ઝોરડી ઉઠી અને ઝાડાથી ગંધાઈ ઉઠી હતી.

“ મા, જરા તમે ભાઈનું ધ્યાન રાખો એટલામાં હું કુવેથી પાણી સિંચી લાવી આ ઝોરડી ઘોષ આપું. ”

પીતાંબર ઉતાવળે પોતાની ઝોરડી તરફ ગયો. પાણી ખેંચ-ચવાની ડોલચી અને હાડો ઝોરડીમાંથી લઈ એ સીધો કુવા તરફ દોડ્યો. પાણીનો હાડો ભરી એ પોતાના ખભા પર લઈ આવ્યો.

“ ભાઈ, તમે કેટલા પુન્યાર્થી છો ? બાપુ, આટલી બધી મહેનત શા માટે કરો છો ? લાવો, હું ઘોષ નાખીશ. ”

પીતાંબરને ગંદકી ઘોતો જોઈ આ કાઠિયાવાડી ડોશી અન્યથા પામ્યાં અને એના હાથમાંથી સાવરણી લેવા ઉભાં થયાં.

“ મા, તમે તમારે ખેસો. દરદીને યરાબર સાચવો. જુઓ મેં આ બધું ઘોષ લીધું છે. હવે હું આ ગામમાં કોઈ વેદ્ય હોય તો બોલાવી લાવું. ”

દરદી કાલેરાની અસરથી લેવાતો જતો હતો. કોઈ વેદ્ય ડોક્ટર મળી જાય તો દરદીને રાહત મળે એ વિચારે પિતાંબર ધર્મશાળા બહાર દોડ્યો.

ઝોવર્ધન પર્વતની તળેટીમાં આવેલું આખુંયે ગામ એણે પગ નીચે કાઢી નાંખ્યું ત્યારે એક ઠેકાણેથી પત્તો મળ્યો કે સામી ગલીમાં એક વૃદ્ધ વૈદ્યરાજ રહે છે.

પીતાંબરે એ વૈદ્યરાજનું મકાન શોધી કાઢ્યું.

“ જય શ્રી કૃષ્ણ. ” પીતાંબરે ઝોસરીમાં ગાદીતકીયે બેઠેલ વૈદ્યરાજ સામે હાથ જોડ્યા.

“ જયસરી કરસન-આવો લૈયા કીધર રહેવું ? ”

“ હું તો સુખી રહું છું અને અહિં યાત્રાએ આવ્યા છું. પણ ધર્મશાળામાં એક પંદર વર્ષનો છોકરો કાલેરામાં સંપડાઈ ગયો છે. ”

“ કાલેરા ! ” વૃદ્ધ વૈદ્યરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી કાલેરા લાગે છે. ”

“ ખૂબ પરસાદ ખીરસાદ ખાધો પીધો હશે. ” વૈદ્યરાજે તંબાકુ સાથે ચૂનો મેળવતાં મેળવતાં અભિપ્રાય આપ્યો.

“ આપ પધારો અને જુઓ એટલે બિચારા દરદીને રાહત મળે. ”

“ ક્યાં ધર્મશાળેમે આવું ? ”

“ જી હા. ”

“ અમેરી આવવાની શી તમોને ખબર છે ? ”

“ આપની જે શી હશે તે હું આપીશ. ”

“ પાંચ રૂપિયા શી દે, પહેલેથી કહી દઉં છું. તમે ગુજરાતીઓ વાંધાખોર નિવડો છો. ”

પીતાંબરને આ શુદ્ધ વૈદ્યની વાતચીત ગમી નહિ.

“ આપ ત્યાં ને આપનું જે ખીલ થશે તે હું આપવા બંધાઉં છું. ”

વૈદ્યરાજ આખરે તંબાકુનો ચપટો ગલોશમાં ચડાવતા હિંમ્મત અને પીતાંબર સાથે ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યા.

(૩)

આઠમની મધરાતે શ્રીકૃષ્ણ જન્મની વધાઈ માટે હજારો યાત્રા-જુઓ કામવનમાં એકઠા થયા હતાં. સુખ્ય મંદિર આગળ કૃષ્ણ જન્મનાં દર્શન માટે લોકો અધીરા થઈ ટોળે મળ્યા હતા. બંગા-

ળીઓ, ગુજરાતીઓ, કાઠિયાવાડીઓ અને કોઇ મહારાષ્ટ્રીઓ પણ આ સ્થળે દેખાતા હતા. મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ અને કાઠિયાવાડીઓની ભીડ વધુ હતી.

મંદિરની બહારના ચોકમાં કીર્તનની રમઝટ જામી હતી. કોઇ દંપ્પા લેતું, તો કોઇ કાન ગોપીના નૃત્યથી સૌ કોઇને આર્કષિતું હતું. વ્રજભૂમિના ચોખ્ખાઓના છોકરાઓએ લાંબે સાદે:

રાધા તું બડલાગિની,
કાન તપસ્યા કીન;
તીન લોક તારન તરન
સૌ તુમરે આધિન.

એવા અનેક પ્રકારના વ્રજભાષાના દુહાઓથી વાતાવરણને કૃષ્ણમય બનાવી દીધું હતું,

“કાં મા તમારો પીતાંબર કેમ દેખાતો નથી ?” મુંબાઇના એક ચતુરભુજ નામના ઝાળખીતા વૈષ્ણવે પીતાંબરની માંતે જોઇ પ્રશ્ન કર્યો.

“એ ગિરિરાજમાં રોકાયો છે.” ડોશીએ કુંકા જવાબ આપ્યો.

“જન્માષ્ટમીના દર્શન કરવા ઠેઠ મુંબઈથી અહિં” વ્રજમાં આવીએ અને દર્શનનો લાભ ન લઇએ તો નરી મૂખાંધ કહેવાય.”

“ચતુરભાઇ, આજના છોકરાઓને તો ઝાળખો છોના ?”

“ગમે તેમ હોય પણ પીતાંબરે દર્શન માટે આવવું જોઇતું હતું—હાં, પણ ત્યાં રોકાઇ જવાનું કારણ ?” ચતુરભુજે પૂછ્યું.

“પાંડોશમાં કોઇ જાતરાળુના દીકરાને કોલેરા થયો છે, એની સારવારમાં એ લાઇ રોકાયા છે !” ડોશીએ સહજ કટાક્ષમાં વાત કરી.

“કાલેરા થયો તેમાં આપણે શું ? એવાં તો હજારો યાત્રા-
ળુઓ અહિં આવે અને માંદા પડે ! એની સારવારમાં આપણે
રોકાઈએ તો પછી જે દર્શન માટે આપણે સેંકડો રૂપિયા ખર્ચીને
આવીએ એનો કંઈ અર્થ જ નથી.....”

એટલામાં તો દર્શન ખુલવાનો હેલો સંભળાયો અને જેમ
સાગરની ભરતીનાં મોજાં ઉછળે તેમ વૈષ્ણવો દેવ મંદિર તરફ ધસ્યા.
મંદિરમાં બીડ એટલી બધી હતી કે અપટ્ટીઆની અપટ્ટનો
વરસાદ વરસતો હતો, છતાં દર્શન કરવાં મુશ્કેલ થઈ પડતાં હતાં.

પીતાંબરનાં માતૃશ્રી પણ બીડમાં હેલે ચડ્યાં હતાં.

આરતી આવી અને ઝાલરનો નાદ સંભળાયો. યાત્રાળુઓની
ભરતી વધી હતી.

પીતાંબરની માએ ઠાકોરજીની આરતી ઉતારતા મહારાજ પાસે
ઉપરણો ઓઢીને એક વ્યક્તિને જોઈ. એણે આ બીડમાંયે પીતાંબર
આંખ્યોં ચોળીને ધારી ધારીને જોયું.

“અરે આ તો પીતાંબર !—એ અહિં ક્યાંથી ? અને મંદિ-
રમાં ઠેક ઠાકોરજી પાસે ક્યાંથી ?”

ડોશી આ પ્રશ્નો મનમાં ને મનમાં પૂછે ત્યાં તો
“જોઈ શ્રી ગિરિરાજ ધરણુકી જે” ના જયઘોષ સંભળાયા.
આરતી પૂરી થઈ. આરતી ઉતારનાર વલ્લભકુળના મહારાજે
પીતાંબર આગળ આરતી ધરી અને પીતાંબરે જે હાથે આરતી લઈ
નમસ્કાર કર્યાં. ડોશીએ આ સગી આંખે જોયું અને એ હરખ
ઘેલી થઈ ગઈ.

દર્શન કરીને ડોશી બહાર ચોકમાં આવ્યાં એટલામાં ચતુરજી
એનો હાથ પકડ્યો.

“મા તમે તો કહેતાં હતાં કે પીતાંબર ગિરિરાજમાં રોકાયો

છે પણ એ તો આજે દર્શનમાં મહારાજશ્રી પાસે આરતી વખતે ઉભો હતો. ”

“ હા મેં પણ જોયો. ચતુરભુજભાઈ, જરા તમે એને શોધી તો લાવો ! ”

“ પણ લાગે છે બડો ભાગ્યશાળી. લાખો રૂપિયા આપનારને પણ આવી રીતે મંદિરના અંદરના ભાગમાં દર્શન કરવાનો અધિકાર નથી, પણ આ તો ખૂદ ઠાકોરજીના ચરણમાં જ ઉભો તો ! ”

“ ઠીક થયું. સવારે પારણાના દર્શનમાં આપણને પણ એ સાથે તેડી જશે. તમે શોધી લાવો. ” ઉતાવળથી ડોશીએ પીતાંબરને શોધી લાવવા માટે ચતુરભુજને મોકલ્યો.

ચતુરભુજ પીતાંબરને શોધવા ગયો અને ડોશી સાથે આવેલો એનો ગોર ચોખ્ખાજી ડોશીમા પાસે આવ્યો.

“ અરે મૈયા તું બડી ભાગ્યશાળી છો. તારો પુત્ર તો બડો પુણ્યવાન છે. શ્રીની પાસે ઉભા રહી આરતી લેવાનું માન કામવનમાં કાઢને મળ્યું નથી. ”

“ ચોખ્ખાજી, તમે એને જોયો ? ”

“ અરે મેં થું-હજારો જાતરાણીએ તમારા પુણ્યશાળી બેટાને જોયો. ”

પીતાંબરની માતાના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. એની આંખો પીતાંબરને શોધવા ગયેલા ચતુરભુજને ચારે તરફ શોધી રહી હતી. જેટલી દેવના દર્શન માટે એને તાલાવેલી હતી એથી એને લાખગણી તાલાવેલી અચારે પીતાંબરને મળવા માટેની હતી.

વાટ જોઈ જોઈ ડોશી પોતાને ઉતારે આવી. સવારે શોધી કાઢીશું એવું સાંત્વન મેળવી એણે પાછલી રાત વૈષ્ણવોનાં કીર્તન સાંભળવામાં ગાળી.

મવારે પારણાના દર્શનમાં રાત કરતાં પણ બમણી લીડ હતી. મંદિરમાં ચારે તરફ ગોરસ ઉડતું હતું:

નંદ ઘેર આનંદ લયો

જે' કનૈયાલાલ ફી

એ ધૂન સર્વત્ર જામી હતી. કેસરીયા દહિંથી વૈષ્ણવો રંગાધ ગયા હતા. ગોરસની રેલછેલ થઈ હોય એમ સર્વત્ર ગોરસથી આખું એ મંદિર રંગાધ ગયું હતું.

પારણાના દર્શન ખુલ્યાં અને હજારો વૈષ્ણવો દર્શનઘેલાં થઈ પડાપડી કરવા મંડી પડ્યાં. આપટીઆની આપટો આ ભરતીને અટકાવવા અસમર્થ હતી.

બાલકૃષ્ણજીને મહારાજ પારણે જીલાવતા હતા. પીતાંબરની માતાએ એની બરાબર સામે પોતાના પુત્રને ઠાકોરજી સાથે ચકરડી ભમરડી અને ખેલવણાથી ખેલતો જોયો.

“ એ મારો પી.....” ડોશી હરખમાં ખૂસ પાડે તેટલામાં તો એના નાક પર આપટીઆની આપટ આવી અને ડોશી બેલાન થઈ ગઈ, લીડમાં ચગદાઈ નીચે પડી. ચતુરજીને દૂરથી આ જોયું. ખુમે પાડી એણે ડોશીને કચરાતી બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો. સૌનું ધ્યાન એ તરફ પડ્યું અને ડોશીને માંડ માંડ જીવતી લીડ-માંથી કાઢી.

x

x

x

“ બા-બા તને હવે શું જણાય છે ? ”

“ દીકરા પીતાંબર, મારે શરીરે બહુ કચર થયો છે. દર્શન કરવામાં તું ઠેઠ નિજ મંદિરમાં ઠાકોરજી પાસે ઉભો હતો અને તારી માતા આમ કચરાય એના તે વિચાર પણ ન કર્યો ? ”

“ બા, હું તો પેલા દરદીની સારવારમાં આખી રાત એની

પાસેજ હતો. મધરાત પછી એને કંઈક આરામ થયો અને સવારે આઠ વાગે જ્યારે એ તદ્દન કોલેરાના રોગથી મુક્ત થયો ત્યારેજ એ આપણી ઓરડીમાં પગ મૂક્યો. ”

“ જુહું બોલ માં-મેં મારી સગી આંખે તને આરતી લેતાં જોયો, ચતુરભુજે જોયો, ચોખ્ખાજીએ જોયો અને હજારો...”

પીતાંબરની આંખમાં આ હકીકત સાંભળી હર્ષાશ્રુતું પૂર ઉલટયું. એક માંઘ માણસની પોતે અદના સેવા કરી તેના પ્રભુએ સ્વીકાર કર્યો અને પોતાને આ રીતે દર્શનનો અધિકારી બનાવ્યો એ વિચારે એ તાજુબ થયો.

“ પીતાંબર કેમ આંસુ પડે છે ? ” પોતાના ગાલ પર પુત્રનાં આંસુ પડતાં માતાએ પુત્ર સામે જોયું.

“ બા, આ આંખો, આજે પ્રભુનાં સાચાં દર્શન કરીને પાવન થઈ છે. ”

“ દિકરા, ખરેખર તું પાવન થયો છે અને મારી એકાંતર પેઢીને પાવન કરી છે. ”

મરજાદાણુ

“સુરતની બારી આવી ગઈ ?”

“આપસે અત્યારે સુરતની બારીમાં જ છીએ. આ સમુદ્રનો રંગ જોયો ? કેવો કાળો અને ભયંકર લાગે છે !”

“લલ્લા આ સ્થળના નામથી કમકમાટી કેમ છૂટતી હશે ?”

“આ સ્થળ જ ભયાનક છે. આ સુરતની બારીમાં લલ્લાલલ્લા વહાણવટીઓની સુરત અનેક વખત ખાટી થઈ ગઈ છે.”

મધરાતના અધાર પહોર જાગ્યા હતા. ચારે તરફથી પવનના

સુસવાટાં આડા ને અવળા સ્ટીમર ‘ધરાવતી’ ને ઘેરો લખ હલાવી રહ્યા હતા. પહાડ પહાડ જેવડાં મોજાંઓને વીધી “ધરાવતી” ધસારાબંધ આગળ વધી રહી હતી.

ડેક ઉપર મુસાફરોમાંથી કેટલાક તો નિદ્રાદેવીને ઓળે નિશ્ચે-તન થઈને પડ્યા હતા. જ્યારે કેટલાક ડોલતી સ્ટીમર સાથે અર્ધ-જાગ્રત અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં ડોલી રહ્યા હતા.

પાસે પાસે પથારી, ટ્રંકો અને લાકડાની પેટીઓ અવ્યવસ્થિત હોવા છતાં એવી રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી કે દરેક મુસાફરનો ચોતરો જૂદો જ પડી જાય. વચમાં પેટીઓ, પોટકાં, ભાતાના ડબ્બાઓ તથા પાણીના કુંજાઓ મધરાતના ચંદ્રતેજમાં ચંદરવાની માફક વિવિધતામાં ઐક્યનું દર્શન કરાવી રહ્યાં હતાં.

મુસાફરોમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બંનેની સંખ્યા લગભગ સરખી લાગતી હતી. સ્ત્રી અને પુરૂષના પોપાકથી સહેજે નળેણી શકાતું હતું કે વૃત્તક પર અત્યારે કચ્છ અને કાઠિયાવાડ આવી વસ્યું હતું.

“જોયો આ મોજાં-પ્રભુ પ્રભુ બહુ ભયંકર !” કાન્તાએ આંખો આડા હાથ ધર્યાં.

“સુરતની બારીમાં આવાં જ મોજાં જ્યારે જ્યારે મુસાફરીમાં હું નીકળ્યો છું ત્યારે ત્યારે મેં જોયાં છે.” રતનલાલે કાન્તાને હિમ્મત આપી.

“પણ આ તો તાળવે જીલ લાગી રહે એવી સ્થિતિ છે. જરાક જોરમાં મોજાં આવે તો તો આપણી આ પથારી અને પોટલાં એ બધું બોળાઇ જ જાય.”

“એવું ચ બને છે. જ્યારે તોફાન ઉપડે છે ત્યાર મોજાં ડેક પર ફરી વળે છે.”

“એ વખતે મુસાફરોનું શું થતું હશે ?”

“ બીજું શું થાય. બધાને કાલકામાં પુરી દેવામાં આવે. ”

“ આપણે બપોરે ગયા હતા એ જ કાલકું ના ? જીવતાં નર્કમાં જવું હોય તો એમાં બેસવું. ” કાન્તાને કમકમાં આવ્યાં.

“ એ તો આપણને અનુભવ નહિ એટલે એમ જ લાગે. બાકી કાલકામાં મને તો મજા પડે. ”

“ તમારે શું ? તમે તો રહ્યા મરજાદી. તમે સ્ટીમરમાં ન આવ્યા કે ન પીચા એટલે તમને બધી વાતે નિરાંત. બ્યારે મારા જેવીને ત્રણ વખત ખાવું પડે એની તો એ ગંદકીમાં પાયમાલી જ થઇ જાય ના ! ” કાન્તાએ પોતાના પતિ રતનલાલ સ્થાને મીટ માંડી.

“ એ તો હું તને ઘણી વાર કહું છું કે મરજાદ અનેક દષ્ટિયે આવકારદાયક છે. તું પણ મરજાદનું થઇ જા તો કેવું સાહે ? ”

“ મારે બંધારાજ મરજાદનું થાય છે ! ” કાન્તાએ છણકા કર્યો.

પવનના સુસવાટા વધ્યા. મોજાઓની ઝપટ વધી. અને થોડી વારમાં તો વાવાઝોડું આવે છે એવી બહારાત દેશી કપ્તાન તરફથી વીજળીવેગે બહાર પડી.

હજુ મુસાફરો એ બહારાતથી જાગે તે પહેલાં તો હુકમ બહાર પડ્યો કે ડેક પરના મુસાફરોએ કાલકામાં જવું.

મધરાતનું તોફાન એટલે કાળો ઢેર. સ્ત્રીઓ, બાલકો અને વૃદ્ધોના કકળાટથી આખુંથે વાતાવરણ ઉકળી ઉકળું. કોષ્ટએ દરિયા-સાગરની માનંતા માની, તો કોષ્ટએ કુળદેવના નિવેદ કરવાનું જળ મૂકયું; કોષ્ટએ શંકરને આરાધ્યા, તો કોષ્ટએ ગરડે ચડીને આવળે ગીરધારી એવા કઝણ સ્વરે જમાવ્યા, પણ તોફાન તો વધતું ગયું અને હજી કાલકામાં અરધા મુસાફરો ગયા ન ગયા ત્યાં તો હુકમકંક કરતો એક પહાડ સરીખો મોજો ડેક પર ફરી વળ્યો.

(૨)

“ કાં કાન્તાબહેનને કેમ છે ? ”

“ હજી એનું માથું ચકર ચકર લમ્યા કરે છે. ”

“ પણ કાલ કરતાં તો આજે ઠીક છે ના ? ” મૂળશંકરે ખુરસીપર બેસતાં બેસતાં મુતેલી કાન્તાના મુખ તરફ જોયું.

“ કાલ કરતાં તો આજે ઘણું સારું છે. કાલ તો બંદરમાંથી ત્રેર આવ્યા પછી પણ લગભગ વીસેક ઉલટી થઇ હતી. ”

“ રતનલાલભાઈ, બીખા કહ્યાણજીની થાઈમોપેપકા આવે વખતે બહુ કામ લાગે છે. ”

“ અરે એ દવાએ તો કાલે કાલકામાં રંગ રાખ્યો હતો. તમે અમારી બહારે ધાયા ન હોત અને તમારી પાસે એ દવા ન હોત તો તો કાન્તાના બધાંય વરસ કાલે પુરાં જ થઇ.....”

“ અરે....પા....ણી....પાવો....મને....કોઈ....પા....ણી....” કાન્તાએ પડખું ફેરવ્યું અને પાણી માગ્યું.

રતનલાલે ઉઠીને પાણી પાડ્યું અને કાન્તાના કાનમાં જોરથી કહ્યું :

“ મૂળશંકરભાઈ આવ્યા છે. ”

“ કોણ ? ” કાન્તાએ આંખો ઉઘાડી જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ એ તો કાલે આપણી સાથે સ્ટીમરમાં હતા એ મૂળશંકરભાઈ...”

“ ક્યાં છે ? ”

“ આ રહ્યો બહેન. ” ખુરસી ઉપરથી ઉઠીને મૂળશંકર કાન્તાની પથારી પાસે આવ્યો. “ કેમ છે બહેન ? ”

“ અરે...ભાઈ...તમે...તો...કાલે મને જીવતી રાખી. ”

“ રામ રામ કરો-બહેન ! એ બધું પ્રભુ કરે છે. આપણે તો નિમિત્ત થઇએ તો આપણું સહભાગ્ય. ”

“ ત્યારે હું જરા નહાઈ આવું—તમે મૂળશંકરભાઈ ખેંઠા છો ના ? ” રતનલાલે ડોલચી ને સીંચણીઉં લઈને કાન્ટા સ્થામે જોયું.

“ કેમ અત્યારે નહાવાનું ? ” મૂળશંકરે રતનલાલ સ્થામે આશ્ચર્યભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી.

“ દરદીને મ્હારો હાથ ઢાંચી ગયો. ”

“ એટલે તમે શું દરદીની સેવા દરદી જ કરો છો. ”

“ એ...મ...ને મરજી...દ છે. ” કાન્ટાએ ધીમે સ્વરે કહ્યું.

“ મરજીદ ? ” મૂળશંકરે પ્રશ્ન કર્યો. અને કાન્ટા સામે જોઈ કહ્યું : “ તમે મરજીદનું નથી ? ”

“ ના. મેં હજી સુધી મરજીદ લીધો નથી અને હું લેવાની પણ નથી. ” કાન્ટામાં નવું બળ આવ્યું હોય તેવી રીતે આવખતે એ દબતાયી બોલી.

“ ત્યારે તમારા બેનો મેળ શી રીતે ખાય છે ? ”

“ મેળ ? મેળની તો વાતો કરેમાં ભાઈ. ” કાન્ટાએ ખેંઠા ચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ કેમ, ખેંઠાં કરે ? તકીયાને અટેલીને ખેંસી શકશે ? ” મૂળશંકરે દરદીને સ્વાભાવિક મદદ આપવા આતુરતા બતાવી.

“ હું જ ખેંઠી કરું છું. મારે આમેય હવે નહાવું છે. અભડાયો છું એટલે અડવામાં બાધ નથી. ”

“ અરે—પણ રતનલાલભાઈ આમાં અલડછેટ જેવું શું છે ? એક દરદીની સેવા કરવી એમાં તો સો વખત ગંગા નહાવાનું પૂણ્ય છે અને તમે આમાં અલડાઓ છો એ જ મને તો નવાઈની વાત લાગે છે. ” મૂળશંકરચી હવે રહી શકાયું નહિ.

“ મૂળશંકરભાઈ એ તો સહુસહુની માન્યતાની વાત છે. ”

“ પણ માન્યતા પણ કંઈ બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવી હોવી જોઈએના ? ”

“ પણ હવે હું આમ નહાઉં એમાં તમને વાંધો શું ? ”

“ આમ કેટલી વખત નહાશો ? ”

“ વીસ વખત નહાવું પડે તો વીસ વખત અને પચ્ચીસ વખત નહાવું પડે તો પચ્ચીસ વખત—એમાં શું ? ”

“ લાઘ મૂકોને એ માયાઝીક—એમને નહાવા દો. હું એમના ધરમાં પાંચ વર્ષથી આવી છું પણ મારો ને એમનો આ મરજાદ વિષેનો મતભેદ રોજને રોજ વધતો જાય છે. ”

“ એસો રતનલાલલાઈ ! માફ કરજો હું તમારા છવની આ વાતોમાં આ રીતે માથું માફ છું એથી એમ સમજશો માં કે હું તમારો અને આપણી ટુટી ઓળખાણનો ગેરલાલ લઉં છું. જરા નહાજો થોડીવાર રહીને, પણ અમુક વાતોના મને ખુલાસા પૂછવા દો. ” મૂળશંકરે રતનલાલને એસવા વિનંતી કરી.

“ ખુશીથી ખુલાસો પૂછો; પણ તમે કીયા સંપ્રદાયમાં માનો છો ? ”

“ સંપ્રદાયમાં તો હું વૈષ્ણવ છું અને સાચો વૈષ્ણવ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ”

“ તમારા ગુરુ કોણ ? ”

“ એટલે ? ”

“ વૈષ્ણવોમાં કીયા મહારાજે તમને કંઠી બાંધી છે ? ”

“ હું જાહુ નહાનો હતો ત્યારે મહારા નાનાએ એમના ગામડામાં કોઈ મહારાજ પધારેલા એમની પાસે કંઠી બાંધાવી હતી અને મહારાજ નામ પણ એમણે જ પાડ્યું છે. ”

“ જુઓ ! રતનલાલભાઈ તમે ભલે મરજાઈ હો. પણ હું તો કાન્તાબહેનને સાચાં મરજાઈ ગણું ! ”

“ કબ રીતે ? ”

“ તમારા અને એમના વિચારોમાં આટલો આટલો અંતર હોવા છતાં એ તમારા તરફ એક સાચા વૈષ્ણુવને છાજે તેવી સહિષ્ણુતા ધરાવે છે. ”

“ એ વાતમાં મ્હારી ના નથી. ”

“ વળી મ્હેં પેલા વૃદ્ધ ઢેઢને મ્હારી પથારીમાં આશરો આપ્યો અને કાન્તાબહેન લગીરથ પૂણ્યનું કાર્ય ગણે છે. ”

“ એમાં મારી ના છે. ”

“ આ ના અને હા વચ્ચે તમે એક કેમ જુવી શકો છો ? ” મૂળશંકર રહેજ મંરકરીમાં હત્યો.

“ ખરું કહું, મૂળશંકરભાઈ ! મ્હેં તો એમની સર્વ માન્યતાઓમાં છૂટ આપી છે અને મારી માન્યતા પ્રમાણે હું વર્તું છું. ”

“ એટલે જ તમને હું સાચાં મરજાઈ કહું છું. જે જીવનની મર્યાદા પાળે એનું નામ મરજાઈ. ”

“ નહિ તો ? ” રતનલાલે હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ તો ઢાંગ, બીજું શું ? જીવપર દયા ન હોય, અહિંસાનું રહસ્ય જીવનમાં ઉતારું ન હોય, બીજા તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જોવાનું હોય, એ તો બધી જીવનની અમર્યાદાઓ છે ! ” કાન્તાએ દબતાથી કહ્યું.

(૪)

સુષમ્ભમાં અપાઠની મેઘલી રાત જાગી હતી. જાણે ગજરાજની સૂંઢમાંથી પાણી પડતું હોય તેવા જળધોધ આકાશમાર્ગથી પૃથ્વી

પર પડી રહ્યા હતા. વાયુચક્રાચીની અટકળો છુટી પાડે એવું તાંડવ નૃત્ય મેઘરાજાએ આ રીતે સુંબઝના ચોટમાં જમાવ્યું.

વીજળીના ઝબકારામાં વાદળાંઓના ઘટાટોપ દેખાતા હતા અને આંખુએ આકાશ તામ્રવર્ણ થઈ ગયું હતું. જાણે હમણાં એ કટકા થઈ પાતાળ વિંધી નાખશે એવી ગર્જના થઈ રહી હતી.

આ વખતે દાદીશેઠ અગીયારી લેનમાં એક દીકરે જુગલે તેવો ધડકો થયો અને એ કડેડાટી સાથે એક ચાર માળતું મોટું મકાન પડ્યું. સાથે સાથે મૃત્યુની કારમી ચીસ એ આખાથે મટોરલાને જુગલવી ગઈ.

રાત હોવા છતાં આ મકાનના કાટ નીચે સપડાઈ ગયેલા દુઃખી માનવીઓની મદદે બંબાવાળા, સ્વયંસેવકો અને પોલીસની એક મોટી ફોજ આવી પડી. દરય બહુ ભયંકર હતું. વીજળીના ઝબકારામાં જોણે જોણે એ દ્રશ્ય જોયું એની છાતી કાટી નય એવું એ કંઈ દરય હતું. મદદ માટે ચીસો પાડનાં અરધાં કાટમાં અને અરધાં બહાર લટકતાં માણસોના ઓળા એ ઝબકારામાં સ્પષ્ટ દેખાતા હતા.

સ્થવાર સુધીમાં જોટલા ઊંચાને બચાવાય તેટલાને બચાવવા સૌએ લગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ માળામાં લગલગ અઢીસો માણસો દટાઈ ગયાની જાહેરાત સૂર્ય ઉગતાં સાથે બહાર પડી. રાતના વરસતા મેઘમાં મદદે આવેલાઓએ લગલગ પચાસ માણસોને ફટની અંદરથી બહાર અર્ધ જેલાન હાલતમાં ખેંચી કાઢ્યાં હતા.

સ્થવાર પડતાં મેઘરાજાએ થોડી શાંતિ પકડી. એ વખતે ગટરમાં

એક કણ ચીસ માંભળી. એ ચીસથી આ ઝાડુવાળાઓના હૃદય દ્રવ્યાં. એકબીજા સાથે મસલત કરી એ બંને જણા જે સ્થળેથી એ ચીસ આવી હતી તે તરફ ગયા.

હજી મકાનનો એ ભાગ અખંડિત ઉભો હતો. બારીઓના સળીયા પકડી એ બંને મોતને હાથમાં લઈ ઝડપથી ચડ્યા. ચીસ હજી એટલા જ જોરથી સંભળાતી હતી. મદદે જનાર બંને જણાએ બરાબર અનુમાન કરી લીધું કે ચીસ બીજે માળેથી સંભળાય છે. પણ બીજે માળે પહોંચવું એ મહામુશ્કેલ કાર્ય હતું.

માનવીના હૃદયમાં જે દયાનું દેવમંદિર છે એમાં સતત વાગતી ઝાલરે આ બે વૃદ્ધ ઝાડુવાળાઓમાં પણ કાંઈ પણ ભોગે બીજે માળે પહોંચવાની વૃત્તિ અણઅણાવી દીધી.

સાવચેતીથી અને ધીમે પગલે એ બંને જણ જે જગ્યાએથી ચીસ સંભળાતી હતી તે તરફ જોખમ ખેડીને આવી પહોંચ્યા.

એક ઝોરડામાં અર્ધ ગાંડપણ આવ્યું હોય એવી સ્થિતિમાં એક પુઝ અને એક સ્ત્રી આમથી તેમ મદદ માટે દોડી રહ્યાં હતાં. પાગુ ચારે બાજુ કાટથી ઘેરાઈ ગયેલ હોવાથી કાંઈ એમની મદદ પહેંચી શકે તેમ નહોતું.

આ બે ઝાડુવાળા ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે સહુથી પહેલી નજર પડી સ્ત્રીની એના પર પડી. એમાંના એક ઝાડુવાળાનો ચહેરો એણે પોતે ક્યાંક જોયો હોય એવો એને ભાસ થયો.

એ ઝાડુવાળાઓ એ ઝોરડામાં પેસે તેટલામાં તો ઉપરથી એક મોટું લાકડું ટુટી પડ્યું. આ વખતે સ્ત્રીએ સમયસર વાપરી દોટ મૂકી એ લાકડું પડે તે પહેલાં પેલા વૃદ્ધ ઝાડુવાળા પછો મારી એક બાજુ ખસેડી લીધો. જો એ સ્ત્રીએ એમ

ક્યું હોત તો એ ઝાડુવાળાના માથા પર લાકડું પડત અને એના શમ ત્યાં જ રમી જત. આ બધું આંખના પલકારામાં થયું અને એ એ ઝાડુવાળાઓ આ સ્ત્રી અને પુરૂષને પોતાને ખંધોલે બેસારી ધીમે ધીમે ગટરને રસ્તેથી બહાર સહીસલામત લઇ આવ્યા. એ બહાર આવ્યા ન આવ્યા તેટલામાં તો એ બાકી રહેલો મકાનનો ભાગ પણ કડેકાટી કરતો પડ્યો, એ સ્ત્રી અને પુરૂષે જોયું કે જો એ મીનીટનું મોડું થાત તો એ મકાનના કાટ વચ્ચે એમને સદાને માટે સુવું પડત.

x

x

x

ગટરને રસ્તે રતનલાલ અને કાંતારને બચાવનાર એ એ ઝાડુવાળાઓને આજે જાહેરમાં ધનામ આપવાનો સમારંભ હતો. અને એ સમારંભમાં રતનલાલે પોતા પર આવેલી આફતનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે:—

“ મહારી સ્ત્રી એ સાચી મરનદણ છે, એ હું આ વખતે જોઈ શક્યો. જે મર્યાદાનું ખરું રહસ્ય સ્થમળ મનુષ્ય જાતને વિપ-
યોગી થઈ પડે છે એનું નામ જ મરનદ.

એણે જો પેલા ઝાડુવાળાને ધકકા મારીને લાકડાનાં બીમથી બચાવ્યો હોત તો અમે પણ સરવાળો કરવા ક્યારના પ્રભુના ધામમાં પહોંચી ગયા હોત. હું અહિં હાજર રહેલા મહારા મિત્ર મૂળશંકરભાઈ સાથે આજે જાહેર રીતે સમંત થઈ છું કે નહાવું બોવું એ આચારવિચારની દ્રષ્ટિએ આવશ્યક છે, પણ મનુષ્ય જાતે મનુષ્ય જાત તરફ તિરસ્કાર રાખવો એ તો અધર્મ જ છે. મહારી આ અંગત વાત કહીને મહારં બોલવું ખતમ કરું છું કે મહારી

ઓરતે સાચો મરજદ શું એ શીખવા માટે, મ્હને અનેક વખત કહ્યું છે કે મર્યાદામાં રહીને બીજાની લાગણી દુખવ્યા વિના ક્ષણે ક્ષણે મનુષ્ય જાતને મદદ કરી સહાયનો હાથ લંબાવવો એમાં જ સાચો મરજદ છે. હું એ મરજદબુના વિચારો હવેથી મથાથ સ્વરૂપે સ્થાપનવા પ્રયત્ન કરીશ. ”

x

x

x

“ આજે બેસતે વર્ષે આ કનૈયાને રમાડો તો ખરા ? ” કાન્તાએ પતિના હાથમાં ન્હાનકડું બાલક ફૂલ આપ્યું. અને આપતાં આપતાં પતિ સ્થામે નયનો માંડી બોલી “ આ સાચો મરજદી થશે. ”

૩૪૦૧૪

